

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ІНТЕРНАУКА».

ISSN 2520-2308 (print)
ISSN 2709-5452 (online)

Серія: «Юридичні науки»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC
JOURNAL «INTERNAUKA».

Series: «Juridical sciences»

№ 2(72) / 2024

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
«ІНТЕРНАУКА».**

Серія: «Юридичні науки»

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«INTERNAUKA».**

Series: «Juridical sciences»

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

*Свідоцтво
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 22442-12342Р*

№ 2 (72)

Київ 2024

ББК 67
УДК 34
М-43

Повний бібліографічний опис усіх статей Міжнародного наукового журналу «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки» подано в: **Index Copernicus International (ICI); Polish Scholarly Bibliography; ResearchBib; Наукова періодика України.**

Журнал зареєстровано в міжнародних каталогах наукових видань та наукометричних базах даних: Index Copernicus International (ICI); Polish Scholarly Bibliography; ResearchBib; Ulrichsweb Global Serials Directory; Google Scholar; Наукова періодика України; Bielefeld Academic Search Engine (BASE); Electronic Journals Library; Open J-Gate; Academic keys; Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Carl von Ossietzky.

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

Видання включене до Переліку наукових фахових видань МОН України (категорія «Б»)
Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020
Спеціальності:
081 Право
262 Правоохоронна діяльність

Засновники:

1. Київський кооперативний інститут бізнесу та права.
2. Приватна установа «Науково-дослідний інститут публічного права».
3. Громадська організація «Міжнародна академія освіти і науки».
4. Товариство з обмеженою відповідальністю «Фінансова Рада України».

У журналі опубліковані наукові статті з актуальних проблем юридичної науки.

Для наукових працівників, викладачів, студентів юридичних спеціальностей, працівників державних установ, юридичних компаній, судів, правоохоронних органів й інших зацікавлених осіб.

Матеріали публікуються мовою оригіналу в авторській редакції.

Редакція не завжди поділяє думки і погляди автора. Відповідальність за достовірність фактів, імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій.

У відповідності із Законом України «Про авторське право і суміжні права», при використанні наукових ідей і матеріалів цієї збірки, посилання на авторів та видання є обов'язковими.

© Автори статей, 2024
© Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».
Серія: «Юридичні науки», 2024

ISSN 2520-2308 = Internauka. Seria: Ūridičeskie nauki (Kiev)/Meždunarodnyj naučnyj žurnal "Internauka".
Seria: Ūridičeskie nauki

Редакційна колегія:

Голова редакційної колегії: **Курило Володимир Іванович** — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НААН України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Заступник голови редакційної колегії: **Мушенюк Віктор Васильович** — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та процесу Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Секретар редакційної колегії: **Ільченко Олександр Васильович** — кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету (Суми, Україна)

Члени редакційної колегії:

Биркович Тетяна Іванівна — доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри інформаційних технологій Київського національного університету культури і мистецтв (Київ, Україна)

Гаруст Юрій Віталійович — доктор юридичних наук, професор, військовослужбовець ЗС України, полковник юстиції (Україна)

Гулак Олена Василівна — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Дем'янчук Юрій Вікторович — доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, господарського, адміністративного права та правоохоронної діяльності Білоцерківського інституту економіки та управління Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (Біла Церква, Україна)

Дрозд Олексій Юрійович — доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Департаменту Бюро економічної безпеки (Київ, Україна)

Дуліба Євгенія Володимирівна — доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права і галузевих дисциплін Навчально-наукового інституту права Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)

Зіха Іржі — PhD in Law, старший викладач факультету менеджменту і економіки Університету Томаша Баті у Зліні (Злін, Чеська Республіка)

Короєд Сергій Олександрович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права і процесу ПВНЗ Університет Короля Данила (Івано-Франківськ, Україна)

Корсун Сергій Іванович — кандидат психологічних наук, доцент, керівник секції юридичної психології Європейського інституту безперервної освіти (Подгайська, Словацька Республіка)

Кравчук Мар'яна Юріївна — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного права та судочинства Західноукраїнського національного університету (Тернопіль, Україна)

Куліш Анатолій Миколайович — доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, директор ННІ права Сумського державного університету (Суми, Україна)

Курило Інна Володимирівна — доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу проблем публічного права Науково-дослідного інституту публічного права (Київ, Україна)

Лоренцмайєр Штефан — доктор юридичних наук, професор, координатор програми «Еразмус» юридичного факультету Аугсбурського університету (Аугсбург, ФРН)

Мельничук Ольга Федорівна — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри публічно-правових дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)

Миронець Оксана Миколаївна — кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного і адміністративного права Юридичного факультету Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Омельчук Василь Андрійович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права Київського кооперативного інституту бізнесу і права (Київ, Україна)

Резнік Олег Миколайович — доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Сумського державного університету, секретар Сумської міської ради (Суми, Україна)

Самохін Анатолій Вікторович — доктор медичних наук, професор, Заслужений лікар України, радник голови Наглядової ради Науково-дослідного інституту публічного права (Київ, Україна)

Світличний Олександр Петрович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного та господарського права Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Фунга Растіслав — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та європейського права Університету Данубіус (Сладковічово, Словачька Республіка)

Юринець Юлія Леонідівна — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і адміністративного права Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Яра Олена Сергіївна — доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Editorial board:

Chief Editor: Volodymyr Kurylo — Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAAS of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Department of Administrative and Financial Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Deputy editor: Victor Mushenok — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Administrative Law and Process of the Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Executive Secretary: Oleksandr Ilchenko — Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Administrative, Economic Law and Economic Security of the Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Members of the Editorial Board:

Tetyana Byrkovych — Doctor of Sciences in Public Administration, Candidate of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Information Technologies of the Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)

Yuriy Harust — Doctor of Legal Sciences, Professor, Military of Armed Forces of Ukraine, Colonel of Justice (Ukraine)

Olena Hulak — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Administrative and Financial Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Yuriy Demianchuk — Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Civil, Commercial, Administrative Law and Law Enforcement of the Bila Tserkva Institute of Economics and Management of Open International University of Human Development “Ukraine” (Bila Tserkva, Ukraine)

Oleksii Drozd — Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Science and Technology Figure of Ukraine, Director of the Economic Security Bureau Department (Kyiv, Ukraine)

Yevheniia Duliba — Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Constitutional Law and Field-Related Disciplines of the Institute of Law of National University of Water and Environmental Engineering (Rivne, Ukraine)

Jiri Zicha — PhD in Law, Senior Lecturer of the Faculty of Management and Economics of the Tomas Bata University in Zlín (Zlín, Czech Republic)

Sergii Koroed — Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Civil Law and Procedure of the Higher Education of King Danylo University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Sergii Korsun — Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Section of Legal Psychology of the European Institute of Further Education (Podgajska, Slovak Republic)

Mariana Kravchuk — Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Administrative Law and Judiciary of the West Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)

Anatoliy Kulish — Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Director of the Academic and Research Institute of Law of Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Inna Kurylo — Doctor of Legal Sciences, Professor, Chief Scientific Officer of the Department of Problems of Public Law of the Scientific Institute of Public Law (Kyiv, Ukraine)

Stefan Lorenzmeier — Doctor of Legal Sciences, Professor, Coordinator of the Erasmus Program of the Faculty of Law of the Augsburg University (Augsburg, Germany)

Olga Melnychuk — Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Public Law Disciplines of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnytsia, Ukraine)

Oksana Myronets — PhD in Law, Associate Professor of the Department of Constitutional and Administrative Law of the Faculty of Law of the National Aviation University (Kyiv, Ukraine)

Vasyl Omelchuk — Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Law of the Kyiv Cooperative Institute of Business and Law (Kyiv, Ukraine)

Oleg Reznik — Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Associate Professor of the Department of Criminal Law and Procedure of the Sumy State University, Secretary of Sumy City Council (Sumy, Ukraine)

Anatoliy Samokhin — Doctor of Medical Sciences, Professor, Honored Doctor of Ukraine, Advisor to the Chairman of the Supervisory Board of the Scientific Institute of Public Law (Kyiv, Ukraine)

Olexandr Svitlychnyi — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Civil and Commercial Law of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Rastislav Funta — Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Law and European Law of the Danubius University (Sladkovichovo, Slovak Republic)

Yuliya Yurynets — Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Constitutional and Administrative Law of the National Aviation University (Kyiv, Ukraine)

Olena Yara — Doctor of Legal Sciences, Professor, Dean of the Law Faculty of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ЗМІСТ

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бригінець Олександр Олексійович, Василюк Дмитро Володимирович
ІНСТРУМЕНТАРІЙ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ..... 11

**Ковалів Мирослав Володимирович, Скриньковський Руслан Миколайович,
Петков Сергій Валерійович, Корецький Олег Павлович,
Чорний Богдан Ігорович, Микитюк Микола Андрійович,
Гудима Віталій Валерійович**
СИСТЕМА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ
БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ 17

Литвин Наталія Анатоліївна, Мельник Алла Анатоліївна
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВІЖЕНЦІВ ТА ОСІБ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ
ДОДАТКОВОГО АБО ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС..... 27

Плехов Максим Вікторович
ПОНЯТТЯ, ВИДИ І СПЕЦИФІКА ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ 35

Шевченко Олена Володимирівна
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ 43

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Кірін Роман Станіславович, Хомин Володимир Степанович
РОЗВИТОК ПРАВА АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УМОВАХ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ 49

Кравчик Сергій Миколайович
ВИКЛЮЧЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ 56

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Курило Володимир Іванович, Курило Інна Володимирівна
ПРАВОВИЙ КОНЦЕПТ БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ..... 69

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Гритенко Оксана Анатоліївна

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАНЬ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ ТА ІНШІ КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ ПРОТИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ: ЗАКОНОДАВЧІ ТА ПРАВОНАСТАТКОВІ АСПЕКТИ..... 76

Циб Ірина Сергіївна

ПОХОДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «НАРУГА» І СПОРІДНЕНИХ З НИМ СЛІВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ НА КОЖНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 81

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Кучер Віталій Орестович

ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ..... 87

CONTENTS

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

- Bryhinets Oleksandr, Vasyliuk Dmytro**
TOOLKIT FOR FINANCIAL AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF CREDIT ORGANIZATIONS OF EUROPEAN STATES..... 11
- Kovaliv Myroslav, Skrynkovskyy Ruslan, Petkov Sergey, Koretskyi Oleh, Chorniy Bogdan, Mykytiuk Mykola, Hudyma Vitaliy**
SYSTEM OF LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF ENSURING INFORMATION SECURITY IN UKRAINE 17
- Lytvyn Nataliia, Melnyk Alla**
THE REGULATORY AND LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF REFUGEES AND PERSONS IN NEED OF ADDITIONAL OR TEMPORARY PROTECTION IN UKRAINE AND EU COUNTRIES..... 27
- Pliekhov Maksym**
CONCEPT, TYPES AND SPECIFICS OF FINANCIAL AND LEGAL SANCTIONS 35
- Shevchenko Olena**
FEATURES OF DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE ELECTRONIC SERVICES IN MODERN CONDITIONS..... 43

COMMERCIAL LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

- Kirin Roman, Khomyn Volodymyr**
DEVELOPMENT OF ALTERNATIVE ENERGY LAW IN THE CONTEXT OF ENERGY TRANSFORMATION OF UKRAINE..... 49
- Kravchyk Serhii**
EXCLUSION AND RELEASE FROM ECONOMIC AND LEGAL RESPONSIBILITY IN THE FIELD OF ENERGY 56

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENT LAW; NATURAL RIGHTS

- Kurylo Volodymyr, Kurylo Inna**
LEGAL CONCEPT OF BIOLOGICAL WEAPONS THROUGH THE PRISM OF ENVIRONMENTAL SAFETY IN THE CONTEXT OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION 69

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAWS

- Hrytenko Oksana**
FEATURES OF DETERMINING AND IMPOSING PUNISHMENT FOR CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF CIRCULATION OF NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, THEIR ANALOGUES OR PRECURSORS AND OTHER CRIMINAL OFFENSES AGAINST PUBLIC HEALTH: LEGISLATIVE AND LAW ENFORCEMENT ASPECTS..... 76

Tsyb Iryna
ORIGIN OF THE CONCEPT OF «DESECRATION» AND RELATED WORDS AND THEIR
USE AT EACH STAGE OF DEVELOPMENT OF CRIMINAL LAW OF UKRAINE..... 81

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Kucher Vitaly
DETERMINING THE CHILD'S PLACE OF RESIDENCE: CERTAIN ISSUES
OF COURT PRACTICE..... 87

УДК 347.734

Бригінець Олександр Олексійович
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова*
Bryhinets Oleksandr
*Doctor of Law, Professor,
Professor of the Constitutional, Administrative and Financial Law Department
Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law*
ORCID: 0000-0003-4058-7566

Василюк Дмитро Володимирович
*аспірант кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*
Vasyliuk Dmytro
*Postgraduate Student of the
Open International University of Human Development “Ukraine”*
ORCID: 0009-0006-0540-9819

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9685

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ TOOLKIT FOR FINANCIAL AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF CREDIT ORGANIZATIONS OF EUROPEAN STATES

Анотація. Об'єктивні процеси глобалізації, що прискорюються розвитком цифрових технологій, істотно впливають на фінансовий ринок як у швидкості здійснення його учасниками операцій, так і його структури, появою нових фінансово-правових інструментів, частина з яких звертається у віртуальному просторі та емітується комп'ютерними програмами, появою нових гравців, послуг та способів ведення бізнесу, що загалом виступає новим чинником потрясіння у фінансовому секторі та змінює профілі ризиків кредитних організацій та у запровадженні нових інструментів фінансово-правового регулювання. Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що швидке соціально-економічний розвиток призвело до збільшення розриву між правовою теорією та реальністю. В результаті стає все складніше об'єктивно оцінити, чи відповідає ухвалена країнами світу політика фінансово-правового регулювання фундаментальним цілям стимулювання зростання фінансового ринку та розвитку конкуренції, і чи заснована ця політика на реалістичній картині ринку. Застосування інструментів фінансово-правового регулювання діяльності кредитних організацій з урахуванням прийняття рішень на основі моделі регресії, що дозволяє передбачати кризові явища у галузі і швидшими темпами адаптувати рівень регулювання, враховуючи трансформацію фінансового ринку як розвинутих країн.

Ключова зміна полягає у новій ролі, яку починають виконувати регулятори: тепер вони не лише реагують на зміни ринку, формуючи та встановлюючи нормативну базу учасникам, а й стають центральним джерелом та визначальним інструментом ринкових змін. Таким чином, беручи до уваги темпи зростання цифрової економіки, впровадження цифрових технологій, появи нових гравців на ринку, посилення процесів глобалізації та консолідації капіталів кредитних організацій, можна говорити про структурну трансформацію українського фінансового ринку, що відбувається. У поєднанні з радикальною зміною ролі самих регуляторів в умовах трансформації фінансового ринку, це явище викликає низку наукових питань.

Ключові слова: кредит, кредитор, банк, баланс інтересів, банківська система, відповідальність, Базельський комітет з банківського нагляду, Європейська система фінансового нагляду.

Summary. The objective processes of globalization, accelerated by the development of digital technologies, significantly affect the financial market both in terms of the speed of operations by its participants and its structure, the emergence of new financial and legal instruments, some of which are accessed in virtual space and emitted by computer programs, the emergence of new players, services and ways of doing business, which in general acts as a new factor of upheavals in the financial sector and changes the risk profiles of credit organizations and in the introduction of new instruments of financial and legal regulation. The relevance of this study is determined by the fact that rapid socio-economic development has led to an increase in the gap between legal theory and reality. As a result, it becomes increasingly difficult to objectively assess whether the financial and legal regulation policies adopted by the countries of the world meet the fundamental goals of stimulating the growth of the financial market and the development of competition, and whether these policies are based on a realistic picture of the market. The application of tools of financial and legal regulation of the activities of credit organizations, taking into account decision-making based on the regression model, which allows predicting crisis phenomena in the industry and adapting the level of regulation at a faster pace, taking into account the transformation of the financial market as developed countries.

The key change lies in the new role that regulators are beginning to play: they now not only respond to market changes by shaping and setting the regulatory framework for participants, but also become the central source and defining instrument of market change. Thus, taking into account the rate of growth of the digital economy, the introduction of digital technologies, the appearance of new players on the market, the strengthening of the processes of globalization and capital consolidation of credit organizations, we can talk about the ongoing structural transformation of the Ukrainian financial market. In combination with a radical change in the role of the regulators themselves in the conditions of the transformation of the financial market, this phenomenon raises a number of scientific questions.

Key words: credit, creditor, bank, balance of interests, banking system, liability, Basel Committee on Banking Supervision, European System of Financial Supervision.

Метою статті є визначення інструментарію фінансово-правового регулювання діяльності кредитних організацій держав членів Європейського Союзу.

Постановка проблеми. Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що швидке соціально-економічний розвиток призвело до збільшення розриву між економічною теорією та реальністю. В результаті стає все складніше об'єктивно оцінити, чи відповідає ухвалена країнами світу політика фінансово-правового регулювання фундаментальним цілям стимулювання зростання фінансового ринку та розвитку конкуренції, і чи заснована ця політика на реалістичній картині ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження інструментарій правового регулювання діяльності кредитних організацій європейських держав та адаптація до українського законодавства відображено у працях відомих зарубіжних вчених, як: Арнольд М. [16], Бейрн Д. [10], Геріг Т. [15] та інші. Також зазначена проблематика розкривається у таких авторів, як: Аванесова І. А. [1], Баклан О. В. [2], Гайворонський В. Д. [3], Домбровський В. С. [4], Ковалів М. В. [5], Сігайлов А. О. [6], Сідак М. В. [7], Сторожук І. П. [8], Тімашов В. О. [9] та інших.

Завданням статті є аналіз та узагальнення інструментів фінансово-правового регулювання діяльності кредитних організацій в Європейських державах.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Проблема визначення інструментарію фінансово-правового регулювання кредитних організацій в Європейських державах необхідно визначити з урахуванням специфіки сучасних викли-

ків національній економіці в сучасних непростих умовах.

Методологія. Для досягнення поставленої мети дослідження було використано сучасні методи дослідження: формально-логічний, компаритивний, синтезу, аналізу. Також було використано системно-структурний метод для визначення сутності та роботи кредитної організації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У нормативно-правових документах Європейського Союзу кредитна організація (credit institution) розуміється як підприємство, яке веде діяльність із залучення депозитів чи інших коштів від будь-яких третіх осіб і з надання кредитів від імені. У рамках цієї роботи розглянемо сучасні інструменти регулювання банківської діяльності як пункт відліку було обрано 2011р., оскільки розвиток банківського законодавства Європейського Союзу з 2011р. відбувався на тлі глобальної фінансової кризи 2007–2009 рр. та подальшої кризи Єврозони, яка виявила стурбованість пруденційним становищем банків Єврозони та пов'язаних з цим загроз фінансової стабільності в Єврозоні та за її межами. Законодавчу відповідь на кризу Єврозони можна охарактеризувати як таку, що складається з двох різних підходів. По-перше, було проведено термінову та необхідну операцію з порятунку постраждалих економік та банків Єврозони. По-друге, більш фундаментальна реструктуризація основ фінансового нагляду в цілому була визнана необхідною для запобігання повторенню кризи, при цьому глибша європейська інтеграція в багатьох областях розглядалася як довгострокове вирішення проблем, що виникають внаслідок європейського

валютного союзу. В основі законодавства у сфері фінансових послуг та банківського регулювання закладено підхід Ламфалуссі (Lamfalussy approach), тобто чотирирівневу процедуру, яка прийнята з метою розробки та затвердження законодавства в Європейському Союзі. З 2009р. також було скасовано систему «Комітетів третього рівня», натомість було сформовано Європейську раду з системних ризиків (European System Risk Board, ESRB), яка відповідає за макропруденційний нагляд, та Європейську систему фінансового нагляду (European System of Financial Supervision, ESFS) [1].

Розглянемо докладніше законодавчі акти Європейського Союзу, які впливають на регулювання кредитних установ. У період з 2006–2013 роки основним законодавством Європейського Союзу щодо пруденційного регулювання банків, був пакет Директив з вимог до капіталу (CRDI), доповнений та змінений додатковими директивами, відомими як CRD II та CRD III. Однак зміни цього режиму були потрібні в рамках міжнародної програми Базель III, яка була центральним елементом спроби Базельського комітету усунути недоліки докризової нормативної бази. CRD IV встановлює пруденційні правила для банків індивідуальної та консолідованої основи, включаючи індивідуальні та консолідовані вимоги до капіталу та ліквідності. Консолідований нагляд, загалом, здійснюється щодо груп або підгруп, очолюваних материнськими підприємствами, зареєстрованими у Європейській економічній зоні (далі — ЄЕЗ). Повна реалізація вимог до капіталу та ліквідності CRD IV була здійснено до 1 січня 2019 р. (хоча національні регулюючі органи зберігають обмежену свободу дій щодо використання перехідних положень щодо певних відрхувань із власних коштів до 2024 р.). Грунтуючись на CRD IV і роблячи подальші кроки завершення створення банківського союзу, CRR II та Директива CRD V (разом — CRD V) були введені для внесення значних змін до CRR та Директиву CRD IV відповідно. CRD V була спочатку запропонована як частина пакету заходів щодо зниження ризиків, опублікованого Комісією 23 листопада 2016 р., який також включав поправки до Регламенту щодо єдиного механізму врегулювання (Регламент SRM) та Директиві про відновлення та врегулювання банків (BRRD).

За допомогою відповідних законодавчих пропозицій Комісія поставила перед собою мету усунути решту слабкі місця у фінансовій системі та реалізувати деякі нездійснені положення, необхідні для забезпечення стійкості, які нещодавно були остаточно затверджені Базельським комітетом з банківського нагляду (BCBS) та Радою фінансової стабільності (FSB). Заходи в пакеті реформ, які враховують міжнародні стандарти, включають: 3-відсотковий обов'язковий коефіцієнт левеїджу для всіх компаній, що входять до сфери дії CRD

IV, щоб не дозволяти установам брати на себе надмірний левеїдж, наприклад, для компенсації низької рентабельності; обов'язковий коефіцієнт чистого стабільного фінансування, який вимагатиме від кредитних організацій та системних інвестиційних компаній фінансувати свою довгострокову діяльність (активи та позабалансові статті) із стабільних джерел фінансування (зобов'язання), щоб усунути надмірну залежність від короткострокового оптового фінансування та знизити ризик довгострокового фінансування; вимога, відома як загальна здатність поглинання збитків (TLAC), для глобальних системно значущих установ мати мінімальні рівні капіталу та інших інструментів, які зазнають збитків у разі врегулювання. TLAC буде інтегровано в існуючу систему мінімальних вимог до власних коштів та прийнятних зобов'язанням (MREL); різні заходи, що стосуються, загалом, ринкового ризику, кредитного ризику контрагента, інвестицій у фонди та великих ризиків. Ключовим моментом пакету заходів для Європейського Союзу є підвищення пропорційності, оскільки вводиться спрощений підхід для невеликих та менш складних установ щодо деяких поточних вимог щодо розкриття інформації, звітності та складних правил, пов'язаних із бухгалтерськими книгами. Інша істотна зміна для Європейського Союзу, що викликала значні суперечки, стосується вимог до деяких банків, які не входять до Європейського Союзу і мають штаб-квартири в третіх країнах, створювати проміжну холдингову компанію для своїх дочірніх компаній у Європейському Союзі. Пакет заходів щодо зниження ризиків (включаючи CRD V) набрав чинності 27 червня 2019 року. Більшість положень CRR II застосовуються з 28 червня 2021 року, але терміни подання цих стандартів були відкладені внаслідок covid-19.

Важливо докладніше зупинитися на пропорційному регулюванні, яке застосовується в Європейському Союзі. У світовій практиці на основі зарубіжного досвіду склалося 2 моделі, кожна з яких спирається на кількісні (обсяг сукупних активів та обсяг відкритої валютної позиції) та якісні (включення цінних паперів банку до лістингу біржі) критерії сегментації національних фінансових посередників. Так, у Європейському Союзі вимога дотримання нормативів ліквідності за Базелем діє щодо всіх банків, проте, наглядовий орган може приватно вводити винятки [10].

У Європейському Союзі у 2017р. було введено послаблення регуляторного характеру, які торкнулися таких сфер, як оцінки ризиків торгового портфеля, кредитний ризик контрагента, норматив схильності великомасштабним ризикам, обсяг та частота розкриття фінансових даних.

Враховуючи швидкість розвитку інформації та переходу світу на цифровий шлях розвитку, особливу роль починає відігравати Директива про

платіжні послуги (Payment Services Directive) та друга директива відповідно. Ця директива мала гармонізувати правила ведення бізнесу для всіх постачальників електронних платіжних послуг на території Європейського Союзу та створити багаторівневий режим пруденційної авторизації для небанківських постачальників платіжних послуг, відомих як платіжні установи. Основний фокус цієї директиви на електронних засобах платежу, включаючи прямі дебети, дебетові картки, кредитні картки, постійні доручення, платежі по мобільному або стаціонарному телефону та платежі з інших цифрових пристроїв, а також послуги грошових переказів [2]. Payment Services Directive 2 (термін реалізації до 2018 р.) розширив географічне охоплення, застосувавши вимоги до прозорості та інформації до платіжних операцій у всіх валютах та до платіжних операцій, коли тільки один постачальник платіжних послуг перебуває в Європейському Союзі.

У Європейському Союзі також існує окремий режим консолідованого нагляду за фінансовими групами зі змішаною діяльністю (фінансовими конгломератами), встановлений Директивою про фінансові групи (Financial Groups Directive, FGD), яку держави-члени повинні були запровадити до національного законодавства до 11 серпня 2004 р. Фінансові групи — це групи, які здійснюють діяльність у сфері фінансових послуг як суттєва частина свого бізнесу та мають значні частки у кожному із секторів банківської справи, інвестиційних послуг та страхування [13].

Відповідно до директиви, банк, інвестиційна компанія або страховик, уповноважений регулятором ЄЄЗ і який є членом (або материнською компанією) групи фінансового конгломерату, підлягає додатковому нагляду на груповій основі на додаток до відповідного галузевого (тобто страхового чи банківського) консолідованого нагляду. Правила здійснення такого нагляду можуть відрізнитись від тих, що застосовуються до груп, що складаються лише з банків [9].

18 січня 2021 р. ЄСА опублікували остаточний проект технічних стандартів щодо впровадження гармонізованих шаблонів для звітності про внутрішньогрупові операції та концентрацію ризиків фінансових конгломератів, що підлягають додатковому нагляду в рамках цієї директиви. Якщо ці стандарти не будуть відхилені Парламентом або Радою, вони набудуть чинності 1 січня 2022р. Інструментом регулювання банківської діяльності є також «Директива про ринки фінансових інструментів» (Markets in Financial Instruments Directive, MiFID). MiFID дуже важлива для великої кількості банків Європейського Союзу, які надають інвестиційні послуги, а також здійснюють діяльність із прийому депозитів та кредитування [8]. Прийняття цієї директиви вплинуло на ринок

інвестиційних послуг. По-перше, було розширено сферу регулювання сектора інвестиційних послуг з додаванням нових важливих регульованих інвестиційних послуг та продуктів. По-друге, фірми отримали можливість надавати ширший спектр інвестиційних послуг на транскордонній основі чи через філії не більше ЄЄЗ. По-третє, були знижено бар'єри на національному рівні для інвестиційних послуг на єдиному ринку Європейського Союзу. Більше регулювання отримали торговельні майданчики, зокрема багатосторонні торговельні майданчики [3].

Надалі з 2017р. MiFID було розширено до MiFID II та ввімкнуло такі положення: включено новий тип торгових майданчиків — організовані торгові майданчики (OTF) [12]. OTF підпорядковуються тим самим основним вимогам до роботи торгового майданчика, як і існуючі платформи, і мають широке визначення, щоб охопити всі форми організованої торгівлі, що не відповідають існуючим категоріям; вся торгівля деривативами, які мають право на кліринг та є досить ліквідними, була перенесена на регульовані ринки, MTF чи нові OTF; підвищення прозорості торговельної діяльності на ринках акцій, включаючи темні пули, та новий режим прозорості торгівлі для ринків неакцій; нові гарантії для алгоритмічної та високочастотної торгової діяльності; у координації з ESMA або EBA та за певних обставин наглядові органи отримали можливість забороняти конкретні продукти, послуги чи практику у разі загрози захисту інвесторів, фінансової стабільності чи упорядкованого функціонування ринків; нові повноваження регулюючих органів з моніторингу та втручання у торгівлю товарними деривативами, включаючи запровадження лімітів на позиції; більш суворі вимоги до управління портфелем, інвестиційним консультаціям та пропозиції складних фінансових продуктів, таких як структуровані депозити; заборона (з урахуванням винятків) на спонукання третіх сторін у разі управління портфелем та для фірм, які надають незалежні консультації [7].

Щорічно Європейський центральний банк разом з органами нагляду проводять процедуру SPER, в рамках якої вивчають ризики банків та розробляють вимоги до капіталу та рекомендації для кожного окремого банку (на додаток до встановленого законом мінімального капіталу) [11]. У рамках SREP оцінюються чотири основні елементи: життєздатність та стійкість бізнес-моделей, адекватність внутрішнього управління та ризик-менеджменту, ризики для капіталу та ризики для ліквідності та фінансування [16]. Кожному елементу надається бал від 1 до 4 (при цьому 1 — найкращий, а 4 — найгірший). Потім ці бали об'єднуються для отримання загального балу (що також варіюється від 1 до 4) [4].

Результати SREP у 2022 р. показують, що банки мають стійкі позиції щодо капіталу та ліквідності та збільшили прибутковість, при цьому бали в цілому не змінилися CET1: середньозважене значення вимог Компонента 2 встановлено на рівні 1,1%, без змін порівняно з минулим роком CET1: середньозважене значення загальних вимог до капіталу та рекомендацій щодо CET1 збільшилося до 10,7% порівняно з 10,4%, що відображає вплив макропруденційної політики [5].

У 2022р. Європейський центральний банк представив низку ініціатив, спрямованих на стимулювання реакції банків на середньострокові структурні перетворення, такі як цифровізація фінансової системи та перехід до «зеленої» економіки [15]. Ці ініціативи були спрямовані на включення до SREP тематичного огляду з кліматичних та екологічних ризиків та результатів стрес-тестів з клімату. ЄЦБ також запустив проект зі збору знань у банківському секторі для моніторингу впровадження цифрової трансформації та адаптації бізнес-моделей [6]. На 2023 р. середньозважені вимоги Компонента 2 (P2R), встановлені ЄЦБ для загального капіталу залишилися на рівні вимог, встановлених у попередні роки, і склали 2,0% від активів, зважених з урахуванням ризику (RWA), після 1,9% у 2022 р. P2R для CET1 також залишився практично незмінним на 2023 рік — 1,1% [14]. Враховуючи, що у 2022 р. стрес-тест капіталу в рамках SSM не проводився, посібник з компоненту 2 (P2G) залишилися практично незмінним і складало в середньому 1,3%.

Висновки. Відмінності у національних правових режимах ліквідації банків створюють нерівні умови для клієнтів банків і можуть перешкоджати плавному відходу з ринку збанкрутілих банків. Вирішення проблеми могло стати створення єдиного європейського інструменту ліквідації за прикладом Федеральної корпорації страхування депозитів (FDIC) у США. Вирішення кризових ситуацій пов'язане не лише з банками-банкрутами та страхуванням вкладів. Йдеться також про здатність фінансової системи поглинати потрясіння та уникати надмірного деліверіджу у разі виникнення збитків, що посилюють негативні потрясіння для реальної економіки. Звідси впливає необхідність проведення більш ефективної та централізованої макропруденційної політики у євросоні. Таким чином, при створенні банківського союзу простежується тенденція до централізації регулювання діяльності кредитних установ та її посилення. Законодавчі органи також прагнуть своєчасно реагувати на виклики, що виникають, і нові загрози, змінювати законодавство таким чином, щоб підвищувати стійкість кредитних установ і стабільність, та ефективність функціонування фінансового ринку в цілому.

Дискусія. Водночас дискусійними залишаються питання спектру інструментарію правового регулювання діяльності кредитних організацій Європейських держав створення системи забезпечення фінансової безпеки, розробки способів уникнення можливих загроз та напрямів мінімізації негативних впливів і нейтралізації негативного впливу кризових явищ економіки.

Література

1. Аванесова І.А. Передумови регулювання кредитної діяльності в Україні: історія і сучасність. Банківська справа. 2002. № 4. 79 с.
2. Баклан О.В. Банківське право : підручник. К. : Друкарський двір Олега Федорова, 2018. 346 с.
3. Гайворонський В.Д. Фінансове право : Курс лекцій. К. : Сталь, 2015. 472 с.
4. Домбровський В.С. Поняття і сутність банківського нагляду в Україні. *Ефективна економіка*. 2014. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_3_34 l (дата звернення: 12.01.2024).
5. Ковалів М.В. Банківське право України : навч. посібн. [Ковалів М.В., Єсімов С.С., Назар Т.Я. та ін.]. Львів: СПОЛОМ, 2023. 256 с.
6. Сігайлов А.О. Принципи та методи державного регулювання банківської діяльності. К., 1999. С. 35.
7. Сідак М.В. Порівняльний аналіз правових засад інституту достатності капіталу кредитних інститутів у Європейському Союзі та країнах Східної. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 1. С. 198–202.
8. Сторожук І.П. Банківське право. Загальна частина : навчальний посібник. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. 243 с.
9. Тімашов В.О. Фінансова система України: правова характеристика та законодавче регулювання. *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 121–133.
10. Beirne J., Friedrich Ch. Macroprudential policies, capital flows, and the structure of the banking sector. *Journal of International Money and Finance*. 2017. Vol. 75. P 47–68.
11. Directive 2002/87/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2002 on the supplementary supervision of credit institutions, insurance undertakings and investment firms in a financial conglomerate. *Financial Conduct Authority's Handbook*. URL: <https://www.handbook.fca.org.uk/handbook/glossary/G1411.html> (дата звернення: 06.02.2024).

12. Guidelines for institutions and resolution authorities on improving banks resolvability and consults on transferability. *EBA*. 2022. URL: <https://tinyurl.com/yxjmwus7> (дата звернення: 16.02.2024).
13. Guidelines for institutions and resolution authorities on improving banks' resolvability on transferability. *EBA*. 2022. URL: <https://tinyurl.com/ymct2hu5> (дата звернення: 10.01.2024).
14. ECB keeps capital requirements steady in 2023, as banks remains resilient. *European Central Bank*. 2023. URL: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/pr/date/2023/html/ssm.pr230208-8971619db2.en.html> (дата звернення: 15.01.2024).
15. Gehrig Th., Iannino M. Did the Basel Process of capital regulation enhance the resiliency of European banks? *Journal of financial stability*. 2021. № 55. P. 56–60.
16. Noonan L., Fleming S, Arnold M. Brussels eyes new rules to tighten grip on branches of non-EU banks. *Financial Times*. 2021. URL: <https://www.ft.com/content/422cdc64-c16b-414d-9621-529d042b7e8a> (дата звернення: 20.01.2024).

References

1. Avanesova I.A. Peredumovy rehuliuвання kredytnoi diialnosti v Ukraini: istoriia i suchasnist. *Bankivska sprava*. 2002. № 4. 79 s.
2. Baklan O.V. Bankivske pravo: pidruchnyk. K.: Drukarskyi dvir Oleha Fedorova, 2018. 346 s.
3. Haivoronskyi V.D. Finansove pravo: Kurs lektsii. K.: Stal, 2015. 472 s.
4. Dombrovskyi V.S. Poniattia i sutnist bankivskoho nahliadu v Ukraini. *Efektivna ekonomika*. 2014. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_3_34_l.
5. Kovaliv M.V. Bankivske pravo Ukrainy: navch. posibn. [Kovaliv M.V., Yesimov S.S., Nazar T.Ya. ta in.]. Lviv: SPOLOM, 2023. 256 s.
6. Sihailov A.O. Pryntsypy ta metody derzhavnogo rehuliuвання bankivskoi diialnosti. K., 1999. S. 35.
7. Sidak M.V. Porivnialnyi analiz pravovykh zasad instytutu dostatnosti kapitalu kredytnykh instytutiv u Yevropeiskomu Soiuzi ta krainakh Skhidnoi. *Porivnialno-analitychne pravo*. 2013. № 1. S. 198–202.
8. Storozhuk I.P. Bankivske pravo. Zahalna chastyna: navchalnyi posibnyk. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava, 2017. 243 s.
9. Timashov V.O. Finansova systema Ukrainy: pravova kharakterystyka ta zakonodavche rehuliuвання. *Pravo i suspilstvo*. 2021. № 2. S. 121–133.
10. Beirne J., Friedrich Ch. Macroprudential policies, capital flows, and the structure of the banking sector. *Journal of International Money and Finance*. 2017. Vol. 75. P 47–68.
11. Directive 2002/87/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2002 on the supplementary supervision of credit institutions, insurance undertakings and investment firms in a financial conglomerate. *Financial Conduct Authority's Handbook*. URL: <https://www.handbook.fca.org.uk/handbook/glossary/G1411.html>.
12. Guidelines for institutions and resolution authorities on improving banks resolvability and consults on transferability. *EBA*. 2022. URL: <https://tinyurl.com/yxjmwus7>.
13. Guidelines for institutions and resolution authorities on improving banks resolvability on transferability. *EBA*. 2022. URL: <https://tinyurl.com/ymct2hu5>.
14. ECB keeps capital requirements steady in 2023, as banks remains resilient. *European Central Bank*. 2023. URL: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/pr/date/2023/html/ssm.pr230208-8971619db2.en.html>.
15. Gehrig Th., Iannino M. Did the Basel Process of capital regulation enhance the resiliency of European banks? *Journal of financial stability*. 2021. № 55. P. 56–60.
16. Noonan L., Fleming S, Arnold M. Brussels eyes new rules to tighten grip on branches of non-EU banks. *Financial Times*. 2021. URL: <https://www.ft.com/content/422cdc64-c16b-414d-9621-529d042b7e8a>.

УДК 351.746.1:159.964

Ковалів Мирослав Володимирович
кандидат юридичних наук, професор
Львівський державний університет внутрішніх справ
Kovaliv Myroslav
PhD in Law, Professor
Lviv State University of Internal Affairs
ORCID: 0000-0002-9730-8401

Скриньковський Руслан Миколайович
кандидат економічних наук, професор
Львівський університет бізнесу та права
Skrynkovskyy Ruslan
PhD in Economics, Professor
Lviv University of Business and Law
ORCID: 0000-0002-2180-8055

Петков Сергій Валерійович
доктор юридичних наук, професор
Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Petkov Sergey
D.Sc. (Law), Professor
Military Institute of
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0003-4160-767X

Корецький Олег Павлович
кандидат юридичних наук, адвокат
Koretskyi Oleh
PhD in Law, Lawyer
ORCID: 0009-0000-7463-7731

Чорній Богдан Ігорович
Львівський університет бізнесу та права
Chorniy Bogdan
Lviv University of Business and Law
ORCID: 0009-0000-0440-895X

Микитюк Микола Андрійович
доктор юридичних наук, професор
Інститут Управління державної охорони України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Mykytiuk Mykola
D.Sc. (Law), Professor
Institute of the Department of the State Protection of Ukraine of
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0002-1759-7312

Гудима Віталій Валерійович
кандидат юридичних наук
Управління Служби безпеки України у Львівській області
Hudyma Vitaliy
PhD in Law
Office of the Security Service of Ukraine in Lviv region
ORCID: 0000-0001-6708-3910

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9657

СИСТЕМА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

SYSTEM OF LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF ENSURING INFORMATION SECURITY IN UKRAINE

Анотація. У статті розглянуто систему правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки в Україні на основі чинного законодавства України та нормативно-правових актів Європейського Союзу. Об'єктом дослідження є правове регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Предметом дослідження є структурно-функціональні закономірності системи правового регулювання, закономірні зв'язки між елементами та функціями правового регулювання інформаційної безпеки. Методологічну основу дослідження складають системні та функціональні підходи, логічні методи пізнання: аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, узагальнення, а також приватнонаукові методи. Війна російської федерації проти України викликала необхідність не тільки кардинального оновлення чинного законодавства України, але й переосмислення правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Вплив цифрової трансформації та динамічний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій свідчать про посилення ролі та значення інформаційної безпеки у системі забезпечення національної безпеки. Особливо важливим є те, що правові акти, які регулюють питання інформаційної безпеки, базуються на комплексному підході до інформаційних загроз, що обумовлено необхідністю стратегічної протидії загрозам та ризикам, спричинених протистоянням в інформаційному просторі. Стратегічне планування забезпечення інформаційної безпеки України в сучасних умовах потребує науково-правового осмислення з позиції права з метою вироблення нових підходів до вирішення пріоритетних завдань, що визначає необхідність удосконалення національної системи правового забезпечення інформаційної безпеки відповідно до стандартів Організації Північноатлантичного договору (НАТО). У зв'язку з цим зростає значення розвитку правового забезпечення міжнародного співробітництва в галузі інформаційної безпеки.

Ключові слова: безпека, інформація, інформаційна безпека, інформаційні загрози, інформаційно-комунікаційні технології, національні інтереси, державна політика, національна безпека, Україна, НАТО.

Summary. The article reviewed the system of legal regulation in the field of ensuring information security in Ukraine on the basis of the current legislation of Ukraine and regulations of the European Union. The object of the study is the legal regulation of public relations in the field of information security. The subject of the study is the structural and functional patterns of the legal regulation system, the natural connections between the elements and functions of the legal regulation of information security. The methodological basis of the research consists of systemic and functional approaches, logical methods of cognition: analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, generalization, as well as private scientific methods. The war of the russian federation against Ukraine has necessitated not only a radical update of the current legislation of Ukraine, but also a rethinking of legal regulation in the field of information security. The influence of digital transformation and the dynamic development of information and communication technologies indicate the strengthening role and importance of information security in the national security system. It is especially important there is that legal acts regulating information security are based on an integrated approach to information threats, which is due to the need to strategically counter threats and risks caused by confrontation in the information space. Strategic planning for ensuring information security in Ukraine in modern conditions requires scientific and legal understanding from the legal perspective in order to develop new approaches to solving priority problems, which determines the need to improve the national system of legal support for information security in accordance with the standards of the North Atlantic Treaty Organization (NATO). In this regard, the importance of developing legal support for international cooperation in the field of information security is growing.

Key words: security, information, information security, information threats, information and communication technologies, national interests, state policy, national security, Ukraine, NATO.

Постановка проблеми. Стан інформаційної безпеки є центральним компонентом політичної, військової, соціально-економічної та інших галузей національної безпеки, є самостійною комплексною сферою національної безпеки, де забезпечується захист інформаційних ресурсів, інформаційних

систем і цифрових технологій, національної інформаційної інфраструктури, а також захист інформаційних прав та свобод.

Правове забезпечення інформаційної безпеки є підгалуззю інформаційного права. Однак за обсягом і складністю в умовах високих геополітичних

ризиків та викликів загальної цифровізації, його обґрунтовано розглядати як один із елементів інформаційного права, що пронизують всю систему даної галузі та входять складовою частиною до кожного з її інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За значний вклад у теоретичні розробки правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки доцільно відмітити наукові праці: І. Аристової, О. Баранова, В. Дубаса, А. Берлача, П. Діхтієвського, І. Гриценка, С. Єсімова, Л. Кисіль, В. Курила, Є. Курінного, Р. Калюжного, Н. Лесько, О. Малашка, Р. Мельника, В. Настюка, О. Остапенка, А. Селіванова, О. Харитонової, В. Шамрая, І. Шопіної, Я. Шевченко, Ю. Шемчущенка та інших вчених. В умовах воєнного стану, під час російсько-української війни дослідження правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки в Україні зумовлено метою вдосконалення правового регулювання.

Мета статті. Метою статті є дослідження системи правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки в Україні.

Вклад основного матеріалу дослідження. Система нормативно-правових актів України, які регулюють питання забезпечення інформаційної безпеки особи, суспільства та держави, має досить складну структуру, детерміновану комплексом взаємопов'язаних завдань і заходів, що динамічно ускладнюються в умовах цифрової трансформації. Методологія інформаційної безпеки не заснована на ідеї про поділ права на публічне та приватне, де публічно-правовий і приватноправовий вплив у комплексі дають необхідний регулятивний ефект, що обґрунтовується концепцією єдності правового впливу [1, с. 53].

Ключову роль у правовому регулюванні інформаційної сфери відіграють Закони України «Про інформацію» та «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», які є базовими в інформаційному праві [2; 3]. У цих нормативно-правових актах [2; 3] закріплено основні положення щодо порядку користування інформацією та визначено засади інформаційно-правових відносин у вигляді прав, обов'язків та гарантій усіх учасників цих відносин.

Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ (із змінами) [2] визначає цілі та завдання державної політики щодо правового регулювання питань, віднесених до інформаційного права. У цьому правовому акті закріплені основні положення щодо порядку користування інформацією та визначені засади інформаційно-правових відносин у вигляді прав, обов'язків і гарантій для всіх учасників. Зазначений закон визначає принципи правового регулювання відносин, які виникають у сфері створення, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації (відомостей та/або даних) [2].

Відповідно до Стратегії національної безпеки України, метою забезпечення інформаційної безпеки є зміцнення суверенітету [4]. Для досягнення зазначеної мети було поставлено низку завдань, серед яких: створення умов для забезпечення цілісності даних з подальшим зберіганням та обробкою інформації серед користувачів інформаційно-комунікаційних мереж; забезпечення належного, відповідного захисту інфраструктури інформаційних технологій.

У Конституції України [5] міститься низка норм, пов'язаних із інформаційною безпекою, які визначають базові ідеї регуляторної та правозастосовної діяльності. Серед норм закріплене право на інформацію, охорону відомостей, які становлять державну таємницю, недоторканість приватного життя, таємницю зв'язку, неприпустимість збору конфіденційної інформації про особу без її згоди. На органах публічної влади лежить обов'язок забезпечення кожній людині можливості ознайомлення з документами та матеріалами, що безпосередньо зачіпають права та свободи [5].

Провідну роль у правовому регулюванні інформаційної безпеки відіграє Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР (із змінами) [3]. Цей нормативно-правовий акт регулює порядок захисту інформації з визначенням основних організаційних, правових і технічних заходів, при яких забезпечується конфіденційність, доступність і цілісність даних.

Закон України «Про електронні комунікації» від 16.12.2020 р. № 1089-ІХ (із змінами) [6], з метою забезпечення національних інтересів в інформаційній сфері, регулює особливості поширення інформації в мережі Інтернет, встановлює підстави та порядок обмеження чи закриття доступу до веб-сайтів, які розповсюджують протиправну інформацію [6].

Правове регулювання окремих аспектів забезпечення інформаційної безпеки та захисту певних видів інформації, зокрема, представлене у законодавчих актах, включаючи норми законів: про державну таємницю, про захист персональних даних, безпеку критичної інфраструктури, електронний підпис, ідентифікації та автентифікації тощо.

Сьогодні відсутній спеціальний закон, який системно формує і регулює комплекс різноманітних суспільних відносин у сфері забезпечення інформаційної безпеки, включаючи питання понятійного апарату, правових принципів, правового статусу основних суб'єктів та основних механізмів, які використовуються, що мають значення для публічної влади.

У законодавстві України існує масив законів, пов'язаних з різними іншими видами безпеки: про біологічну безпеку, про пожежну безпеку (Кодекс цивільного захисту), про техногенну безпеку, про

безпеку при експлуатації каналів, трубопроводів та інших гідротехнічних споруд, про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку тощо.

Зважаючи на ключову роль забезпечення інформаційної безпеки в умовах інформаційного суспільства та динаміки цифрової трансформації, відсутність спеціального закону, що регулює питання інформаційної безпеки, становить суттєву прогалину у праві.

Нормативно-правові акти державного стратегічного планування вказують на та передбачають зміцнення суверенітету держави в інформаційному середовищі, що має важливе значення у складних умовах цифровізації, особливо під час злочинної війни російської федерації проти України.

У науковій літературі наголошується на значущості Стратегії національної безпеки України для забезпечення гарантій захисту прав і свобод людини та громадянина у сфері безпеки. У нормативно-правовому акті [4] поняття безпеки розглядається у широкому контексті, включаючи державну, економічну, інформаційну, громадську, екологічну та інші види безпеки. У Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020, зазначено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека — найвища соціальна цінність в Україні. Реалізація цієї норми Конституції України — головна ціль державної політики національної безпеки. ... Україна прагне миру. Мир — запорука розвитку України. Встановлення миру, відновлення суверенітету і територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону — найвищий пріоритет держави» [4].

Законодавець у Стратегії національної безпеки України приділяє особливу увагу інформаційній безпеці. Це зумовлено реалізацією політики інформаційного суверенітету держави та умовами приєднання до єдиного інформаційного простору Європейського Союзу та НАТО (Організації Північноатлантичного договору; англ. NATO — North Atlantic Treaty Organisation). У сфері інформаційно-комунікаційної безпеки необхідно:

- забезпечити кримінально-правовий захист шляхом протидії кримінальним правопорушенням, скоєним у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку; мінімізувати протиправні дії проти основ конституційного ладу та безпеки держави; створити ефективні заходи протидії деструктивному інформаційному впливу на людину;
- забезпечити безпеку у сфері безпеки і оборони держави шляхом формування самостійного виду воєнно-інформаційної безпеки;
- вдосконалити та посилити міжнародно-правове співробітництво шляхом співпраці держави з іншими країнами та організаціями з метою

підвищення ефективності міжрегіональної взаємодії, уніфікації міжнародних норм, вироблення спільних заходів для запобігання поширенню інформаційних загроз і ризиків, стримування кібератак, забезпечення захисту критично важливих об'єктів, підтримання стабільності та захищеності інформаційного середовища тощо, а також розвивати технологічну і технічну кооперацію з НАТО та ЄС.

Основні напрями державної політики у сфері забезпечення безпеки України включають широкий спектр питань і аспектів, що стосуються практично всіх сфер життєдіяльності держави. Указами Президента України затверджено: Стратегію інформаційної безпеки [7], Стратегію забезпечення державної безпеки, Стратегію економічної безпеки, Стратегію воєнної безпеки, Стратегію кібербезпеки [8], Доктрину інформаційної безпеки України [9] тощо.

Ключові питання безпеки в інформаційній сфері комплексно відображаються у Стратегії інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021 [7]. Цей нормативно-правовий акт [7] регулює частину суспільних відносин, завдяки яким цілеспрямовано досягається захищеність держави в інформаційній сфері та визначаються вектори подальшого вдосконалення правових інститутів з метою балансу і захисту інтересів особи, суспільства та держави у цьому середовищі. У даний час з урахуванням суттєвої зміни соціально-економічної та зовнішньополітичної ситуації доцільним є подальший розвиток стратегічного планування у сфері забезпечення інформаційної безпеки.

Слід зазначити, що відповідно до аналізу положень Доктрини інформаційної безпеки України [9] можна виділити особливості національних інтересів: прозорість та транспарентність діяльності держави в інформаційній сфері; гарантія захисту конституційних прав і свобод громадян щодо інформаційної безпеки; взаємне та узгоджене функціонування держави та громадянського суспільства, у тому числі державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності; забезпечення належного функціонування інформаційної інфраструктури у разі безпосереднього впливу інформаційних загроз у воєнний час та у період стабільної мирної обстановки в країні; стимулювання науково-технічного прогресу та розвитку економічних галузей, що сприяють забезпеченню інформаційної безпеки; інтеграційна взаємодія з державами-членами НАТО для забезпечення міжнародної інформаційної безпеки та стратегічної стабільності.

Національні інтереси у сфері інформаційної безпеки є спільними орієнтирами для органів публічної влади, на яких покладено функцію управління в галузі нейтралізації інформаційних загроз і конфліктів. Закріплені у документах стратегіч-

ного планування перелік національних інтересів є тим правовим фундаментом, на якому стоїть вся система національної безпеки.

На основі положень Закону України «Про національну безпеку України» можна виділити окремі аспекти досліджуваної теми, які відображені у низці підзаконних актів органів публічної влади [10]. Забезпечення інформаційної безпеки держави здійснюється на всіх рівнях органів публічної влади, місцевого самоврядування та недержавними організаціями.

Важливе значення для регулювання окремих напрямів забезпечення інформаційної безпеки та конкретизації норм законів мають постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України. Наприклад, Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, яка була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України [11].

Інституційно-правове забезпечення інформаційної безпеки формується і розвивається на стику галузей інформаційної сфери та сфери забезпечення безпеки. Правове забезпечення інформаційної безпеки концептуально надбудовується на існуючі системи інформаційних правовідносин (базові системи) та забезпечує безпеку їхнього поступального розвитку.

Структурно сукупність регульованих суспільних відносин у сфері організаційно-правового забезпечення інформаційної безпеки характеризується різноманітними об'єктами інформаційної безпеки (інформаційні ресурси, цифрові дані, інформаційні системи, інформаційно-комунікаційна інфраструктура, цифрові технології); правовим статусом суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки; комплексом правових засобів і механізмів, включаючи принципи, методи та заходи забезпечення інформаційної безпеки.

Доцільно застосувати системний підхід під час удосконалення законодавства у сфері інформаційної безпеки, в основі якого має бути відповідна концептуальна модель національної системи інформаційної безпеки.

Роль суб'єктів правового забезпечення інформаційної безпеки, що включають державу, організацію, громадські об'єднання та громадян, відрізняється. Ключову роль відіграє держава. Підвищенню ефективності організаційно-правового забезпечення інформаційної безпеки сприятиме наділення певного органу публічної влади спеціальними повноваженнями у сфері інформаційної безпеки.

Потенціал досягнення високого рівня захищеності національних інтересів забезпечуватиметься інтегрованою сукупністю можливостей різних суб'єктів інформаційних відносин, які діють у загальному національному інтересі.

Проблема забезпечення інформаційної безпеки актуалізується разом із збільшенням використання цифрових технологій та підвищенням ймовір-

ності виникнення загроз в умовах цифровізації суспільства. Вирішити цю проблему можна за тісної інтеграційної співпраці між державами, яка передбачає взаємний захист інформації. Налагодження партнерських відносин визначає взаємну відповідальність за інформаційну захищеність кожного з учасників, що в даний час відіграє значну роль при взаємодії України, ЄС та НАТО.

Правове регулювання відносин у сфері національної безпеки визначається потребами врегулювання суспільних відносин, що склалися між суб'єктами з питань національної безпеки, а також створенням умов для досягнення оптимального рівня безпеки у політичній, правовій, військовій, інформаційній та соціально-економічній сферах.

Зазначені цілі спрямовані на реалізацію конституційних норм, виконання яких на даний час практично неможливе без застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Інформаційну безпеку слід розглядати як певне суспільне благо, цінність якого стрімко підвищується за умови узгодженої взаємодії органів публічної влади та громадянського суспільства.

Стан інформаційної безпеки залежить від діяльності законодавця, особи, яка застосовує право, а також від правомірної та відповідальної поведінки фізичних і юридичних осіб. В умовах злочинної війни російської федерації проти України подібна констатація є особливо важливою, оскільки містить заклик до органів публічної влади та суспільства на ефективну протидію агресивній діяльності злочинного російського режиму та запобігання ризикам, пов'язаних з цим.

Мінімізація інформаційного та психологічного впливу на населення під час війни, в тому числі зниження його агітаційно-пропагандистського ефекту, є одним із необхідних способів захисту суспільної безпеки, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів громадян України. В умовах воєнних (бойових) дій міжнародно-правові документи допускають обмеження відповідних прав і свобод.

Позиція органу правосуддя зводиться до того, що запобігання, усунення чи зменшення негативного інформаційного впливу є одним із основних способів захисту публічної безпеки. Правовий захист від негативного інформаційно-психологічного впливу набуває особливого значення в умовах злочинної війни росії проти України і Українського народу, під час широкомасштабного агресивного тиску російської федерації на суспільство та громадян через поширення недостовірної інформації, блокування Інтернет-ресурсів, що відображають позицію України з ключових питань державної політики. У цих умовах розвивається українське законодавство, спрямоване на протидію таким проявам.

Зокрема, законодавець оперативно реагує на зовнішні та внутрішні зміни, загрози. Основним способом недопущення недостовірної інформації є

встановлення відповідних критеріїв достовірності інформації, які дозволять протидіяти цьому процесу в інформаційному середовищі.

Якщо звернути увагу на окремі правові норми підзаконних актів у галузі розвитку інформаційного суспільства, то можна зробити висновок, що положення аналізованих актів торкаються не лише питань інформаційної безпеки, економічного розвитку та модернізації у сфері оборони, але й правовідносин, які виникають у процесі пошуку та створення належних умов для використання інформаційних систем і технологій.

Удосконалення правового регулювання повинно мати системний та комплексний характер, усуваючи неоднозначність понять та їх дефініцій. Фундаментальні порушення у понятійно-категоріальному апараті пов'язані з порушенням однаковості правозастосовної, зокрема судової практики через неможливість встановлення сенсу правових норм, які суперечать одна одній.

Дефекти правового регулювання позначаються на авторитеті законодавчої діяльності та ставлення громадян до закону.

Роль інформаційної безпеки та її місце у системі національної безпеки формується державною інформаційною політикою, яка взаємопов'язана з державною політикою забезпечення національної безпеки за допомогою системи інформаційної безпеки.

Державна інформаційно-правова політика є регулятором публічних і приватних правовідносин, за допомогою чого реалізуються стратегічні завдання держави. Забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки регуляторним впливом пронизує все різноманіття суспільних відносин, що виникають у процесі життєдіяльності людини та держави.

З цього випливає, що законодавцем має проводитися вдосконалення норм публічно-правового характеру, що містять приписи та заборони, і приватноправових норм, конструкція яких полягає у дозвільному регулюванні.

Інформаційна безпека займає одне з провідних місць у системі національної безпеки, водночас існує низка проблем, які безпосередньо впливають на формування та проведення державної політики у цій сфері, включаючи такі як: різноманітність та складність інформаційного середовища; існування загрози втрати інформаційного суверенітету особи, суспільства та держави, оскільки інформаційна безпека держави перебуває на критичному рівні; не повною мірою функціонують правові механізми забезпечення конфіденційності інформації, у тому числі відомості в галузі охорони інтелектуальної діяльності.

Важливо зазначити, що правове регулювання конфіденційності інформації ґрунтується на положеннях норм Конституції України та Загальної де-

кларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Особливу роль регулюванні питань інформаційної безпеки відіграють нормативно-правові акти ЄС, які мають важливе значення на етапі активних євроінтеграційних процесів в Україні, наприклад, Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2555 від 14 грудня 2022 року про заходи щодо забезпечення високого загального рівня кібербезпеки в усьому Союзі, яка вносить зміни до Регламенту (ЄС) № 910/2014 та Директиви (ЄС) 2018/1972, та скасування Директиви (ЄС) 2016/1148 (Директива NIS 2) [12].

Однак у національному законодавстві відсутня системність та несуперечність правового регулювання конфіденційної інформації. Упорядкування норм на цю тему відображено у низці правових актах, які регулюють суспільні відносини у сфері інформаційного права. У даних правових актах простежується доцільність систематизації норм, що визначають правила щодо порядку пошуку, зберігання, обробки та використання інформації конфіденційного характеру.

Складність знаходження балансу інтересів між забезпеченням безпеки та доступом до інформації за допомогою і через забезпечення конфіденційності полягає в тому, що інформація обмеженого доступу розглядається як цінність та як небезпека. Цінність державних секретів полягає у можливості їх використання для отримання користі, переваги у геополітичних протистояннях, а небезпека полягає у ризиках використання державних секретів на шкоду національній безпеці в разі порушення конфіденційності (таємності) інформації.

У випадку зі службовою таємницею проблема ускладнюється відсутністю однакового регулювання службової таємниці в різних органах державної влади. Можна констатувати відсутність ефективного правового механізму у цій сфері.

У даний час є суперечливість норм і критеріїв систематизації, які б визначали, яку інформацію можна віднести до обмеженого доступу, та відсутність упорядкованої системи регулювання конфіденційної інформації. Доцільна систематизація норм, що регулюють правовідносини порядку користування інформацією обмеженого доступу, шляхом ухвалення спеціального закону про конфіденційну інформацію, а у разі введення в дію систематизованого законодавчого акту необхідно також передбачити окремі розділи, присвячені даній проблематиці.

Водночас з'ясовано, що «правові механізми регулювання відносин у сфері забезпечення інформаційної безпеки вимагають уточнення та доопрацювання, в частині розробки більш чітких повноважень органів, які здійснюють контрольно-наглядові заходи і перевірки органів влади, орга-

нізацій та підприємств щодо дотримання вимог щодо забезпечення захисту інформації» [13, с. 53] (О. Малашко Є., С. Єсімов).

Сучасні загрози та виклики інформаційної безпеки визначили новий вектор розвитку правового регулювання безпеки в інформаційній сфері. Зокрема, законодавець посилює правовий режим обмеженого доступу до інформації. Прикладом такої політики є законодавчі зміни, внесені до Закону України «Про державну таємницю» від 27 січня 2022 року, які стосуються таємної та службової інформації, що охоплює відомості у сфері оборони [14–17].

Порядок поводження з відомостями, що становлять службову інформацію в галузі оборони, визначено в наказі Міністерства оборони України [16]. Удосконалення законодавства про інформацію обмеженого доступу було здійснено у 2022 році у питаннях кримінальної відповідальності за порушення режиму державної таємниці, правової охорони персональних даних тощо [17; 18]. Наприклад, Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану» [18]. Це є проявом конкретних кроків щодо реалізації Стратегії інформаційної безпеки України.

Подальший розвиток міжгалузевого комплексного інституту конфіденційної інформації в інформаційному праві має низку проблем у нормативно-правовому регулюванні. Потрібні системні зміни з метою відповідності сучасним правовідносинам, що склалися між суб'єктами права. Правова охорона конфіденційності та таємності інформації здійснюється при застосуванні спеціальних правових режимів, спрямованих на забезпечення прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, громадських об'єднань та держави.

В умовах інформаційного суспільства право на доступ до інформації набуває різних аспектів і отримує подальший розвиток у діалектичному поєднанні правових режимів та різних видів інформації з обмеженим доступом.

Спеціальний правовий режим інформації часто асоціюють зі спеціальними правовими режимами. Особливий правовий режим, скоріше, відноситься до групи «надзвичайних режимів» [19], що тимчасово вводяться в умовах воєнного чи надзвичайного стану, з подальшим застосуванням тимчасових заходів економічного, військового, політичного та інших характеристик з метою запобігання негативним наслідкам для держави та національної безпеки.

Інформація конфіденційного характеру має спеціальне регульоване значення, спрямоване на забезпечення інтересів суспільства та держави. Особливі правові режими інформації застосовуються для забезпечення інформаційної безпеки в умовах надзвичайних ситуацій, воєнного або надзвичайного стану на обмежений період часу, мають спрямованість на ліквідацію або мінімізацію наслідків обставин, що склалися.

Конфіденційність реалізується шляхом взаємодії спеціальних правових режимів, спрямованих на забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини, що ідентифікується, які створюють умови ефективного провадження діяльності в інформаційному середовищі.

В умовах цифрової трансформації набувають значення проблеми правового забезпечення безпеки при розробці та впровадженні програмних рішень та пристроїв на базі технологій штучного інтелекту, великих даних, хмарних технологій, квантових обчислень, мобільного зв'язку, Інтернету речей та інших інформаційно-комунікаційних технологій.

Правові та технологічні ризики, які існують у цій сфері, є важко прогнозованими, вони потребують додаткових, спеціальних досліджень. В умовах впливу впровадження новітніх цифрових технологій на всі сфери інформаційного суспільства посилюється інформаційне протистояння та протиборотство між демократичними та тоталітарними державами [20], розширюючи масштаби використання інформаційних систем і технологій у військово-політичних цілях, для вирішення завдань дестабілізації внутрішньодержавних відносин, підриву цифрового, технологічного, фінансового суверенітету, законності та правопорядку тощо.

У зазначених цілях створюється та поширюється інформація у спотвореному вигляді або свідомо неправдива інформація, здійснюються масовані кібератаки. У зв'язку з цим важливе значення набуває технологічний суверенітет держави, який побудований на досвіді та співпраці з державами-членами НАТО. Важливе значення має інформаційно-правова культура та цифрова грамотність громадянського суспільства.

Стан правового регулювання безпеки в інформаційній сфері в умовах російської агресії проти України показує, що основними напрямками вдосконалення законодавства у цій галузі є: забезпечення інформаційних прав і свобод, можливості реалізації не забороненим законом способом права на доступ до достовірної інформації; охорона інформації обмеженого доступу та персональних даних; протидія розповсюдженню недостовірної інформації та забезпечення інформаційно-психологічної безпеки; правове забезпечення діяльності з розробки засобів захисту інформації, технічного регулювання засобів захисту інформації, їх сертифікації

та атестації згідно зі стандартами НАТО; протидія кібератакам на інформаційні ресурси, системи та об'єкти інфраструктури, у тому числі критичної інфраструктури; розвиток правового регулювання цифрових технологій, обов'язковим компонентом якого є питання інформаційної безпеки; юридична відповідальність за протиправні дії.

Дослідження свідчить про особливе значення питання захисту та забезпечення надійного функціонування інформаційних систем і технологій, які покликані нейтралізувати внутрішні та зовнішні загрози. У зв'язку з цим законодавець реагує на кіберагресію шляхом ухвалення низки нормативно-правових актів через динамічний характер кібератак.

Висновки. Існуюча нормативно-правова база у сфері забезпечення безпеки інформаційного середовища дозволяє підвищувати ефективність захисту інформації та забезпечувати стійку роботу інформаційної інфраструктури на всіх рівнях. Дослідження

показало, що в умовах цифровізації, геополітичних викликів, загроз і ризиків, соціально-економічної кризи, внаслідок злочинної війни росії проти України, загрози інформаційній безпеці посилюються, що ставить завдання удосконалення системи правового забезпечення інформаційної безпеки.

У цих умовах доцільно законодавчо закріпити правові основи забезпечення безпеки інформаційного простору з використанням інформаційно-правових засобів, які будуть спрямовані на вирішення завдань забезпечення безпеки в умовах цифровізації, геополітичних викликів і ризиків, соціально-економічної кризи, спричинених тероризмом і злочинною воєнною агресією росії проти України, на формування єдиного європейського інформаційного простору в межах Європейського Союзу та НАТО, що дозволить зміцнити організаційно-правову протидію вразливості інформаційних ресурсів, інформаційних систем і технологій та об'єктів інформаційної інфраструктури.

Література

1. Yesimov S., Borovikova V. Methodological foundations of information security research // *Social & Legal Studies*. 2023. Vol. 6, No. 1. P. 49–55. doi: <https://doi.org/10.32518/sals1.2023.49>.
2. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
3. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
6. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 р. № 1089-IX (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки» : Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 26.08.2021 р. № 477/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017 (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
10. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
11. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
12. Ковалів М.В., Петков С.В., Скриньковський Р.М., Хмиз М.В., Кокотайло Р.О., Лозинський Ю.Р., Сидор М.Я. Принципи правового забезпечення інформаційної безпеки // *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. № 1. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-1-9566>.
13. Малашко О.Є., Єсімов С.С. Зміст державної діяльності із забезпечення інформаційної безпеки // *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2020. № 15(95), т. 1. С. 46–54. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2020-15-6341>.

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо уточнення завдань та основ підготовки і ведення національного спротиву : Закон України від 27.01.2022 р. № 2024-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2024-20#Text> (дата звернення: 02.02.2024).

15. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 02.02.2024).

16. Про затвердження Переліку відомостей Міністерства оборони України, які містять службову інформацію (ПСІ-2023) : Наказ Міністерства оборони України від 17.10.2023 р. № 605. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0605322-23#Text> (дата звернення: 02.02.2024).

17. *Державна таємниця як складова національної безпеки України: охорона та доступ до державної таємниці; законодавче забезпечення державної таємниці; відповідальність за розголошення державної таємниці; особливості дотримання державної таємниці під час відправлення правосуддя; особливості регулювання в особливий період та під час воєнного стану* / Укл.: Джус О.А., Золотарьова М.Ж., Копотун І.М., Макарова Т.П., Микитюк М.А., Павлюк О.О., Пасіка С.П., Петков С.В., Скриньковський Р.М., Сопільник Л.І., Чубенко А.Г., Шевченко А.М. Київ : ВД «Професіонал», 2023. 438 с.

18. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану : Закон України від 24.03.2022 р. № 2160-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#Text> (дата звернення: 02.02.2024).

19. Талалай Д.В. Деякі аспекти надзвичайних правових режимів як правової форми забезпечення національної безпеки держави // *Публічне право*. 2015. № 4. С. 41–48.

20. *Україна під час російсько-української війни 2014–2023 рр.: генеза національної стійкості крізь призму наукових досліджень*: монографія / Вановська І.М., Джус О.А., Іляшко О.О., Копотун І.М., Коропатнік І.М., Первак І.О., Петков С.В., Попков Б.О., Скрядін О.Л., Стецюк С.П., Скриньковський Р.М., Сопільник Л.І., Трубчанінов М.А., Хан Є.В., Шемчук В.В.; за заг. ред. Б.Попкова, С.Петкова. Київ: Видавництво Ліра-К. 2023. 272 с.

References

1. Yesimov S., Borovikova V. Methodological foundations of information security research // *Social & Legal Studies*. 2023. Vol. 6, No. 1. P. 49–55. doi: <https://doi.org/10.32518/sals1.2023.49>.

2. Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 r. № 2657-XII (iz zminyamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (date of access: 02.02.2024).

3. Pro zakhyst informatsii v informatsiino-komunikatsiinykh systemakh: Zakon Ukrainy vid 05.07.1994 r. № 80/94-BP (iz zminyamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-vp#Text> (date of access: 02.02.2024).

4. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku “Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy”: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.09.2020 r. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (date of access: 02.02.2024).

5. Konstytutsiia Ukrainy: pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku (iz zminyamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text> (date of access: 02.02.2024).

6. Pro elektronni komunikatsii: Zakon Ukrainy vid 16.12.2020 r. № 1089-IX (iz zminyamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 02.02.2024).

7. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 15 zhovtnia 2021 roku “Pro Stratehiiu informatsiinoi bezpeky”: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 28.12.2021 r. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (date of access: 02.02.2024).

8. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 travnia 2021 roku “Pro Stratehiiu kiberbezpeky Ukrainy”: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.08.2021 r. № 477/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (date of access: 02.02.2024).

9. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku “Pro Doktrynu informatiinoi bezpeky Ukrainy”: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.02.2017 r. № 47/2017 (iz zminyamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text> (date of access: 02.02.2024).

10. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII (iz zminyamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (date of access: 02.02.2024).

11. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.12.2020 r. № 1556-p (iz zminyamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> (date of access: 02.02.2024).

12. Kovaliv M. V., Petkov S. V., Skrynkovsky R. M., Khmyz M. V., Kokotailo R. O., Lozynskiy Y. R., Sydor M. Y. Pryntsypy pravovoho zabezpechennia informatiinoi bezpeky // *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal “Internauka”*. Serii: “Iurydychni nauky”. 2024. № 1. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-1-9566>.

13. Malashko O. Y., Yesimov S. S. Zmist derzhavnoi diialnosti iz zabezpechennia informatsiinoi bezpeky // *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka"*. 2020. № 15(95), t. 1. S. 46–54. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2020-15-6341>.

14. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo utochnennia zavdan ta osnov pidhotovky i vedenia natsionalnogo sprotyvu: Zakon Ukrainy vid 27.01.2022 r. № 2024-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2024-20#Text> (date of access: 02.02.2024).

15. Pro derzhavnu taiemnytsiu: Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 r. № 3855-XII (iz zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (date of access: 02.02.2024).

16. Pro zatverdzhennia Pereliku vidomostei Ministerstva oborony Ukrainy, yaki mistiat sluzhbovu informatsiiu (PSI-2023): Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 17.10.2023 r. № 605. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0605322-23#Text> (date of access: 02.02.2024).

17. Derzhavna taiemnytsia yak skladova natsionalnoi bezpeky Ukrainy: okhorona ta dostup do derzhavnoi taiemnytsi; zakonodavche zabezpechennia derzhavnoi taiemnytsi; vidpovidalnist za rozgholoshennia derzhavnoi taiemnytsi; osoblyvosti dotrymanna derzhavnoi taiemnytsi pid chas vidpravlennia pravosuddia; osoblyvosti rehuliuвання v osoblyvyi period ta pid chas voiennoho stanu / Ukl.: Dzhus O. A., Zolotarova M. K., Kopotun I. M., Makarova T. P., Mykytiuk M. A., Pavliuk O. O., Pasika S. P., Petkov S. V., Skrynkovskyy R. M., Sopilnyk L. I., Chubenko A. H., Shevchenko A. M. Kyiv: VD "Profesional", 2023. 438 s.

18. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy shchodo zabezpechennia protydii nesanktsionovanomu poshyrenniu informatsii pro napravlennia, peremishchennia zbroi, ozbroiennia ta boiovykh pry pasiv v Ukrainu, rukh, peremishchennia abo rozmishchennia Zbroinykh Syl Ukrainy chy inshykh utvorenykh vidpovidno do zakoniv Ukrainy viiskovykh formuvan, vchynenomu v umovakh voiennoho abo nadzvychainoho stanu: Zakon Ukrainy vid 24.03.2022 r. № 2160-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#Text> (date of access: 02.02.2024).

19. Talalai D. V. Deiaki aspekty nadzvychainykh pravovykh rezhymiv yak pravovoi formy zabezpechennia natsionalnoi bezpeky derzhavy // *Publichne pravo*. 2015. № 4. S. 41–48.

20. *Ukraina pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny 2014–2023 rr.: geneza natsionalnoi stiikosti kriz pryzmu naukovykh doslidzhen*: monohrafiia / Vanovska I. M., Dzhus O. A., Iliashko O. O., Kopotun I. M., Koropatnik I. M., Pervak I. O., Petkov S. V., Popkov B. O., Skriabin O. L., Stetsiuk S. P., Skrynkovskyy R. M., Sopilnyk L. I., Trubchaninov M. A., Khan Y. V., Shemchuk V. V.; za zah. red. B. Popkova, S. Petkova. Kyiv: Vydavnytstvo Lira- K. 2023. 272 s.

Литвин Наталія Анатоліївна
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри службового та медичного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*
Lytvyn Nataliia
*Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Service and Medical Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv*
ORCID: 0000-0003-4199-1413

Мельник Алла Анатоліївна
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри службового та медичного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*
Melnyk Alla
*PhD, Assistant of the Department of Public Service and Medical Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv*
ORCID: 0000-0002-9212-9586

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9642

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ БІЖЕНЦІВ ТА ОСІБ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ДОДАТКОВОГО АБО ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

THE REGULATORY AND LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF REFUGEES AND PERSONS IN NEED OF ADDITIONAL OR TEMPORARY PROTECTION IN UKRAINE AND EU COUNTRIES

Анотація. Стаття присвячена аналізу національної правової системи та її підсистем, правової системи Європейсько-го Союзу та вимог міжнародно-правових норм і стандартів щодо захисту прав біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту. Вказується на те, що війна в Україні, яку розв'язала Російська Федерація спровокувала наймасштабніші порушення прав людини, що спричинило масові смерті, руйнування, страждання і міграцію населення. Перед Україною постало питання відпрацювання механізмів, що відповідають міжнародним нормам, конвенціям та угодам, і є вистребуваними в умовах вступу до Європейського Союзу.

Зазначається, що наявний досвід правового регулювання міграційної діяльності показує, що законодавство України про біженців в певній мірі відповідає нормам міжнародного права, але є недостатнім для розв'язання багатьох конкретних проблем. Так, українське законодавство у справах біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту не містить положень, які б створювали перешкоди для визнання їх тимчасового статусу. Крім того, якщо такі особи з тих чи інших причин незаконно перетнули державний кордон та своєчасно звернулися для отримання статусу біженця до відповідних державних органів, вони звільняються від адміністративної відповідальності. Разом з тим, зважаючи на рекомендації Конвенції про статус біженців від 1951 р., доцільно вдосконалити системи державного сприяння та контролю щодо прав та обов'язків біженців шляхом імплементації до національного законодавства, що у свою чергу призведе до усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню міграційних процесів до єдиної європейської системи захисту біженців. Найкращим варіантом вирішення цієї проблеми за європейськими стандартами захисту біженців є повернення їх на історичну батьківщину. Але війна в Україні затягується на невизначений термін, а це у свою чергу стане причиною для прийняття нових, більш довгострокових рішень країнами ЄС, які приймають біженців.

Зроблено висновок, що міжнародні договори є основним юридичним джерелом інституту прав біженців, які безпосередньо регулюють та містять конкретні положення, що визначають статус біженців. Але для вирішення проблем біженців крім міжнародного права, велике значення має і законодавство країн, які їх приймають. Тому сьогодні країнам потрібно не боротися з міграцією, а правильно її регулювати у правовому полі. Відповідно прагнення України щодо вступу до ЄС вимагає будувати державу на основі загальноприйнятих в Європі засад, серед яких провідне місце посідає і формування міграційної політики на тих же принципах, що застосовані в ЄС, а також співпраці у зазначеній сфері через надання юридичної, технічної, фінансової, інформаційної допомоги, що помітно сприяло розробці міграційного законодавства, розбудові відповідних органів виконавчої влади.

Ключові слова: біженці, статус біженця, захист прав біженців, додатковий та тимчасовий захист, міграція, міграційна політика, законодавство ЄС, права людини, органи державної влади, контроль.

Summary. The article is devoted to the analysis of the national legal system and its subsystems, the legal system of the European Union and the requirements of international legal norms and standards regarding the protection of the rights of refugees and persons in need of additional or temporary protection. It is pointed out that the war in Ukraine, which was unleashed by the Russian Federation, provoked the largest violations of human rights, which caused mass deaths, destruction, suffering and migration of the population. Ukraine faced the issue of working out mechanisms that correspond to international norms, conventions and agreements, and are required in terms of joining the European Union.

It is noted that the existing experience of legal regulation of migration activities shows that Ukrainian legislation on refugees to some extent complies with international law, but is insufficient to solve many specific problems. For example, Ukrainian legislation on refugees and persons in need of additional or temporary protection does not contain provisions that would create obstacles to the recognition of their temporary status. In addition, if such persons illegally crossed the state border for one reason or another and applied for refugee status in a timely manner to the relevant state authorities, they are discharged from administrative responsibility. At the same time, taking into account the recommendations of the 1951 Convention relating to the Status of Refugees, it is advisable to improve the systems of state assistance and control over the rights and obligations of refugees through implementation into national legislation, which in turn will lead to the elimination of contradictions and uniformity of legal regulation of migration processes into a single European refugee protection system. The best way to solve this problem in accordance with European standards of refugee protection is to return them to their historical homeland. However, the war in Ukraine is dragging on indefinitely, and this, in turn, will require new, more long-term decisions by EU countries that accept refugees.

It is concluded that international treaties are the main legal source of the refugee rights institution, which directly regulate and contain specific provisions defining the status of refugees. However, in addition to international law, the legislation of the host countries is also of great importance for solving the problems of refugees. Therefore, today, countries need to regulate migration properly in the legal field rather than fight it. Accordingly, Ukraine's aspiration to join the EU requires building the state on the basis of generally accepted European principles, among which the leading place is occupied by the formation of migration policy on the same principles as those applied in the EU, as well as cooperation in this area through the provision of legal, technical, financial, and informational assistance, which significantly contributed to the development of migration legislation and the development of relevant executive bodies.

Key words: refugees, refugee status, protection of refugee rights, additional and temporary protection, migration, migration policy, EU legislation, human rights, public authorities, control.

Постановка проблеми. На сьогодні війна в Україні, яку розв'язала Російська Федерація спровокувала наймасштабніші порушення прав людини, що спричинило масові смерті, руйнування, страждання і міграцію населення. Неабиякого значення при цьому набули питання міграційної політики щодо біженців та їх відображення у національному законодавстві.

Цілком очевидно, що перед Україною та іншими державами світу, куди змушені були тікати біженці з України, Центральної Африки, Сирії, країн Східної Азії тощо, постало питання відпрацювання механізмів, що відповідають міжнародним нормам, конвенціям та угодам, і є витребуваними в умовах вступу до Європейського Союзу.

Варто зазначити, що міграційна проблематика зумовила також необхідність перегляду підходів, що лежать в основі ініціативи Східного партнер-

ства та політики сусідства Європейського Союзу. За період після останнього саміту, який відбувся 15 грудня 2021 р. у Брюсселі, регіон зазнав тектонічних змін. З початком широкомасштабної війни в Україні виникли нові виклики та загрози зовнішнього і внутрішнього характеру, які обумовили кризовий стан Східного партнерства і невизначеність його подальших перспектив. Еміграційна криза виявила і цілу низку обмежень для подальшого розвитку ініціативи, досягнення її основних цілей та адаптації, відповідно до нових викликів у різних сферах (політиці, економіці, безпеці, міграції). За таких умов перед ЄС постає необхідність активніше шукати нові стратегії та підходи для взаємодії з різними країнами-партнерами, виходячи з їх сучасного позиціонування. Після більш ніж року війни в Україні, ініціатива Східне партнерство та політика сусідства ЄС мають за-

знати докорінних змін, у т.ч. стати інструментом поглиблення секторального співробітництва з ЄС у галузі безпеки та міграції, де безпека має бути ключовим компонентом. Співпраця України з ЄС у сфері міграції також спрямована насамперед на реалізацію завдань України у сфері національної безпеки. Проте поки що ці цілі не були повністю досягнуті [1]. Варто зазначити, що деякі положення законодавства України про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, на сьогодні є недостатньо врегульованими, що відповідно не вирішує багатьох конкретних проблем. Тому актуальним є розгляд національної правової системи та її підсистем, правової системи Європейського Союзу та вимог міжнародно-правових норм і стандартів щодо захисту прав біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні питання, що стосуються тих чи інших питань біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту були предметом дослідження низки науковців. Серед учених, які досліджували окремі аспекти цієї проблеми, доцільно виокремити праці І.О. Гарної [2], Н.П. Демчук [3], О.О. Городецького [4], Ю.В. Деркаченко [5], Р.А. Калюжного [6], В.К. Колпакова [7], О.В. Кузьменко [7], А.С. Мішеніної [5], В.І. Олєфіра [8], С.О. Мосьондза [9], А.Л. Свящюка [10], Н.П. Тиндик [11], Г.В. Чуприни [12] та інших.

Мета статті полягає в аналізі національної правової системи та її підсистем, правової системи Європейського Союзу та вимог міжнародно-правових норм і стандартів щодо захисту прав біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Виклад основного матеріалу. Біженці та особи, які потребують додаткового або тимчасового захисту не є новим явищем для України і повномасштабне вторгнення російської федерації лише ще більше загострило проблеми, пов'язані з таким захистом. Так, зазвичай біженці знаходяться у юридично невизначеному становищі, коли повернення до своєї країни не є безпечним, а перебування в іншій країні ускладнене відсутністю документів, доступу до соціальних та медичних послуг чи навіть обмеженням вільного пересування. Тому у вирішенні проблем біженців важливу роль покликано відігравати не тільки міжнародне право, а й національне законодавство держав, оскільки біженці, залишаючи свої країни, поселяються на території певних держав [10, с. 11].

Так, частина 2 статті 26 Конституції України [13] врегульовує питання надання притулку іноземцям та особам без громадянства; стаття 33 Конституції кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантує свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за ви-

нятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну; п. 2, п. 10 частини 1 ст. 92 Конституції говорить про те, що виключно законами України визначається, громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства, а також засади регулювання демографічного та міграційного процесів; п. 8 частини 2 статті 92 вводиться поняття міграційного режиму, відмінного від загального.

Надання таких прав мігрантам, зокрема біженцям і шукачам притулку в Україні, не залишилось без уваги міжнародних організацій. Зокрема, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в Україні дійшло висновку про те, що відповідні конституційні норми є демократичними, відповідають рекомендаціям ООН, Ради Європи, ОБСЄ та інших міжнародних організацій у цій сфері [14, с. 3].

З метою гармонізації національного законодавства до стандартів захисту Європейського Союзу був прийнятий Закон України від 8 липня 2011 року № 3671-VI «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [15] (далі — Закон), який регламентує процедуру отримання статусу біженця та осіб, які потребують додаткового захисту, втрати, позбавлення статусу біженця, додаткового та тимчасового захисту. Завдяки наявності цього статусу біженці та особи, яка потребують додаткового та тимчасового захисту мають право на отримання певної допомоги: грошові виплати і пенсії; працевлаштування; отримання освіти; провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом; охорону здоров'я; володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; відправлення релігійних культів, судовий захист і т.ін. від держави, що надала такий статус.

Загалом, наша держава постійно проводить роботу щодо гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими актами. Так, Україною ратифіковано низку міжнародних правових актів та національних нормативних правових актів таких, як Конвенція про статус біженців 1951 року, ратифікована Законом України № 2942-III від 10 січня 2002 року [16], яка розтлумачена у «Керівництві з процедур і критеріїв визначення статусу біженця за Конвенцією про статус біженців 1951 року та Протоколу до неї 1967 року», які є обов'язковими для національних суб'єктів владних повноважень, зокрема, з огляду на положення Угоди між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців від 23 вересня 1999 року, ратифікованої Законом України № 1185-14 від 21 жовтня 1999 року [17]; Протокол до Конвенції 1967 року, ратифікований Законом України № 2942-III від 10 січня 2002 року; Конвенція про захист прав людини і основоположних

свобод 1950 року, ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року [18]; Конвенція ООН «Проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання» від 10 грудня 1984 року [19], ратифікована Законами України № 3484-XI від 26 січня 1987 року та 234-XIV від 05 листопада 1998 року; Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 року, згідно з положеннями ст. 17 якого положення Європейської конвенції та практика Європейського Суду з прав людини є джерелом права в Україні [20]; Закон України «Про біженців або осіб, які потребують додаткового захисту або тимчасового захисту» № 3671-VI від 08 липня 2011 року. Варто зазначити, що цей перелік не є вичерпним і він вказує на важливість даного питання та на необхідність постійного контролю з боку держави щодо відповідності національного законодавства європейським правовим нормам.

Відповідно до міжнародно-правових стандартів до принципів, які покладені в основу визначення статусу біженців у міжнародному праві відносяться:

- невідчуженості основних прав та свобод (згідно зі ст. 4 Конвенції ООН про громадянські та політичні права);
 - права на громадянство та права не бути самовільно позбавленим громадянства чи права на зміну громадянства;
 - заборони застосування збройної сили для обмеження здійснення окремими особами чи групами осіб прав людини або з тим, щоб позбавити їх національної, релігійної, культурної, мовної чи етнічної самобутності;
 - заборони таких заходів, як примусове переміщення населення чи будь-які інші акти, що могли б призвести до насильницького переміщення людей;
 - права клопотати про надання та користування в інших країнах притулком від переслідування;
 - права покидати будь-яку країну, включаючи свою власну, та права повертатися у будь-яку країну;
 - невислання біженців;
 - необхідності врахування — через вжиття заходів, спрямованих на попередження, виправлення ситуації — специфічних потреб таких вразливих груп, як жінки, глави сімей, безпритульні діти, жертви катувань та травм, люди похилого віку та інваліди;
 - застосованості прав і свобод, закріплених у міжнародних нормах, що стосуються прав людини, до кожної людини, незалежно від її раси, кольору шкіри, статі, громадянства, мови, віросповідання, етнічного та соціального походження [4, с. 64].
- Є й інші принципи та норми у сфері прав людини для міжнародного співробітництва з питань

біженців, що стосуються мирних та дружніх відносин між державами. Разом з тим, варто зазначити, що міжнародно-правові принципи стосовно статусу біженців не існують самі по собі, відокремлено від чинних міжнародно-правових відносин. За допомогою процедури імплементації міжнародного права у внутрішньодержавне законодавство вони переходять на рівень принципів права конкретної держави, але при цьому не втрачають своєї міжнародно-правової якості [4, с. 64]. Це говорить про те, що світовою спільнотою створено відповідну систему захисту біженців, але, безумовно найкращим вирішенням проблеми з біженцями було б їх повернення на історичну батьківщину.

Між тим, у той час коли Україна переживає складний період у боротьбі за свою незалежність, українці-біженці за кордоном також стикаються з певними юридичними проблемами, у тій чи іншій мірі не врегульованими законодавством ЄС щодо питань працевлаштування, житла, тимчасового захисту та видачі або втрати документів тощо. За словами юристів, окремою категорією є юридичні запити щодо отримання тимчасового захисту для осіб, на яких в обов'язковому порядку не поширюється дія Директиви Ради Європейського Союзу, яка передбачає, що тимчасовий захист для громадян України, які виїхали до ЄС до 24 лютого 2022 року, може надаватися на розсуд влади кожної країни ЄС. Європейські країни врегулювали це питання по-різному. Зокрема, Німеччина та Нідерланди надають тимчасовий захист громадянам України, які виїхали з України до ЄС не раніше ніж за 90 днів до російського вторгнення [21]. Більшість інших країн ЄС зайняли протилежну позицію: надають притулок і допомогу тільки тим українцям, хто виїхав з України після повномасштабного вторгнення РФ.

Крім того, за інформацією експертів організації United for Ukraine та Асоціації правників України, які надають юридичну підтримку українцям, що через війну були змушені виїхати за кордон, на сьогодні основними проблемами, з якими стикаються українці за кордоном, є вирішення юридичних питань щодо: народження дитини; шлюбу або розлучення; отримання соціальних виплат та пенсій; оформлення документів, зокрема закордонного паспорту або ID-картки; оподаткування доходів, зокрема в ситуаціях, коли громадянин України продовжує віддалено працювати в Україні, перебуваючи за кордоном тощо [21]. До речі, щодо уникнення подвійного оподаткування Державна фіскальна служба України листом від 10.02.2016 р. № 1341/М/99-99-17-02-03-14 надала індивідуальну податкову консультацію щодо особливостей визначення статусу резидента України для іноземців [22], в якому зазначає, що у разі якщо державу, в якій фізична особа має центр життєвих інтересів, не можна визначити,

або якщо фізична особа не має місця постійного проживання у жодній з держав, вона вважається резидентом, якщо перебуває в Україні не менше 183 днів (включаючи день приїзду та від'їзду) протягом періоду або періодів податкового року. Тобто дохід громадянина України, який проживає за кордоном, має оподатковуватися в країні проживання, незалежно від місця отримання доходу. Важливо зауважити, що українським урядом укладено низку міжнародних договорів з питань оподаткування доходів за кордоном.

Таким чином, вжиті державою заходи дозволили уникнути негативних наслідків щодо порушення прав наших громадян за кордоном, але не повною мірою.

Так, попри позитивні заходи, направлені на удосконалення процедури отримання статусу біженця та осіб, які потребують додаткового захисту все ж таки залишаються недостатньо врегульовані у чинному Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» положення, що стосуються невдалих формулювань таких як «зовнішня агресія», «громадянська війна» та «зіткнення на етнічній основі». Дані поняття не визначені ані в обов'язкових нормах міжнародного права, ані в українському законодавстві. Тому вирішення питання про кваліфікацію тієї чи іншої ситуації як підстави для надання тимчасового захисту залишається на розсуд конкретної посадової особи, яка має широке поле для маневру і вимушена при цьому керуватися переважно своїм внутрішнім переконанням. Свящук А.Л. зазначає, що даний Закон не передбачає альтернативних утриманню під вартою запобіжних заходів під час проведення екстрадиційної перевірки та можливість передачі звернення про надання статусу біженця чи додаткового захисту лише через органи Державної прикордонної служби, неможливість передачі таких заяв працівникам Міністерства внутрішніх справ чи слідчих ізоляторів. Серед недоліків автор також вказує на нечіткість порядку здійснення повноважень Службою безпеки України щодо перевірки осіб та процедури позбавлення статусу біженця або тимчасового захисту за поданням Служби безпеки України, що створює можливості для зловживань. Результатом такої процедури, що обґрунтовується цілком непрозорими міркуваннями державної безпеки (через що її практично неможливо оскаржити у судовому порядку), може стати накопичення у центрах тримання іноземців осіб, які позбавлені статусу біженця або тимчасового захисту, але не можуть бути вислані до країни походження. Як свідчить практика держав Східної та Південної Європи, ризик порушення прав таких осіб є особливо великим, що породжує численні звернення від них до Європейського суду з прав людини [10, с. 190–191].

Варто також зацентрувати увагу на те, що Закон хоч і регулює процедурні питання визначення статусу біженця та осіб, що потребують додаткового захисту, але все ж таки мають певні недоліки. Так, незабезпеченість належного контролю призводить до таких наслідків, як невиконання або неналежне виконання законодавчо прописаних норм та правил проведення процедури з визначення статусу біженців. Прикладом цього може бути заборона Державної міграційної служби щодо спілкування затриманих осіб або осіб, що очікують на рішення щодо їхнього статусу, з представниками міжнародних організацій. Ця дія є проявом неповаги до людей та міжнародних організацій, також її можна розцінювати як дії, що порушують права людини. Крім того, це питання відсутності якісних послуг із перекладу: документів, розмов з уповноваженими посадовими особами; від біженців вимагають підтвердження реєстрації місця проживання; доволі висока плинність кадрів серед державних службовців; якщо шукачам притулку відмовлено — не надається жодної інформації про причину відмови; дуже короткий термін на подання скарги; багато скарг надходить від біженців щодо випадків корупції [5, с. 117].

Дослідники виокремлюють і інші проблеми у цій сфері, тому ці питання потребують узгодженості на законодавчому рівні. Зокрема, у 2002 році Україна ратифікувала Конвенцію про статус біженців від 1951 р. [16], в якій більш глибоко були роз'яснені права й обов'язки біженця та які заходи держава повинна запровадити щодо їх реалізації та контролю. Разом з тим, доцільно зробити висновок, що положення вказаної Конвенції були запроваджені у національне законодавство не повною мірою, тому дане питання щодо імплементації необхідних норм залишається відкритим.

Висновок. На разі процес міграції населення став невід'ємною частиною функціонування держав, які стикаються з цим феноменом з тих чи інших причин. До того ж, військова агресія Російської Федерації спровокувала масштабні соціальні наслідки і для громадян України, які у свою чергу призвели до великої кількості біженців та порушень прав людини. Українці були вимушені залишати свої домівки щоб зберегти власне життя та життя близьких. При цьому великого значення набув правовий статус біженців, враховуючи розвиток міжнародних відносин і відповідних правових наслідків.

Наявний досвід правового регулювання міграційної діяльності показує, що законодавство України про біженців певною мірою відповідає нормам міжнародного права, але є недостатнім для розв'язання багатьох конкретних проблем. Так, українське законодавство у справах біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту не містить положень, які б створювали перешкоди для визнання їх тимчасового статусу. Крім того, якщо такі особи з тих чи інших причин

незаконно перетнули державний кордон та своєчасно звернулися для отримання статусу біженця до відповідних державних органів, вони звільняються від адміністративної відповідальності. Разом з тим, зважаючи на рекомендації Конвенції про статус біженців від 1951 р., доцільно вдосконалити системи державного сприяння та контролю щодо прав та обов'язків біженців шляхом імплементації до національного законодавства, що у свою чергу призведе до усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню міграційних процесів до єдиної європейської системи захисту біженців. Найкращим варіантом вирішення цієї проблеми за європейськими стандартами захисту біженців є повернення їх на історичну батьківщину. Але війна в Україні затягується на невизначений термін, а це у свою чергу стане причиною для прийняття нових, більш довгострокових рішень країнами ЄС, які приймають біженців.

Отже, міжнародні договори є основним юридичним джерелом інституту прав біженців, які безпосередньо регулюють та містять конкретні положення, що визначають статус біженців. Але для вирішення проблем біженців крім міжнародного права, велике значення має і законодавство країн, які їх приймають.

Тому сьогодні країнам потрібно не боротися з міграцією, а правильно її регулювати у правовому полі. Відповідно прагнення України щодо вступу до ЄС вимагає будувати державу на основі загальноприйнятих в Європі засад, серед яких провідне місце посідає і формування міграційної політики на тих же принципах, що застосовані в ЄС, а також співпраці у зазначеній сфері через надання юридичної, технічної, фінансової, інформаційної допомоги, що помітно сприяло розробці міграційного законодавства, розбудові відповідних органів виконавчої влади.

Література

1. Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні: аналіт. доп. / [В. Потапенко, А. Головка, О. Валевський та ін.]; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 33 с. doi: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.01>.
2. Гарна І. О. Організаційно-правове регулювання міграційних процесів в Україні: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2004. 19 с.
3. Демчук Н. П. Правовий інститут примусового повернення і видворення іноземців та осіб без громадянства органами державної прикордонної служби України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Хмельницький, 2021. 226 с.
4. Городецький О. О. Міжнародні стандарти захисту біженців та їх основоположні принципи. *Право та державне управління*. 2020. № 2. С. 62–68.
5. Мішеніна А. С., Деркаченко Ю. В. Статус біженців в Україні та світі: загальний огляд. *Правова система: теорія і практика*. 2020. № 3. С. 113–119.
6. Калюжний Р. А., Кушнір І. П. Правове забезпечення взаємодії публічної адміністрації у прикордонній сфері : монографія. Київ : «МП Леся», 2015. 224 с.
7. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Нелегальна міграція: генезис і механізм протидії : монографія. Нац. акад. внутр. справ України. К.; Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2002. 371 с.: іл., табл.
8. Олефір В. І. Державна міграційна політика України (організаційно-правовий аспект): автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 36 с.
9. Мосьондз С. О. Державна міграційна політика в сучасній Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2003. 19 с.
10. Свящук А. Л. Проблеми прав біженців та виклики сучасності: навч. пос. Харків : Видавництво «ФОРМ» Голембовська О. О.». 2018. 321 с.
11. Тиндик Н. П. Адміністративно-правовий механізм регулювання міграції в Україні: дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2009. 526 с.
12. Чуприна Г. В. Поняття та особливості адміністративного позову про примусове видворення іноземців та осіб без громадянства. *Наук. вісн. Дніпропетровськ. держ. ун-ту внутр. справ*. 2012. № 3. С. 366–373.
13. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 30. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.12.2023).
14. Отчет о выполнении исследовательского проекта «Соблюдение прав человека в Украине по отношению к беженцам и лицам, ищущим убежище». *УВКБ в Украине, Ин-т социологии НАН Украины*. К., 1999. 115 с.
15. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 16. Ст. 146. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення 14.12.2023).
16. Конвенція про статус біженців 1951 року. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 15.01.2024).

17. Угода між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців від 23 вересня 1999 року. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_078 (дата звернення: 15.01.2024).

18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2024).

19. Конвенція ООН «Проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання» від 10 грудня 1984 року. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 15.01.2024).

20. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 15.01.2024).

21. Українці-біженці за кордоном стикаються з юридичними питаннями працевлаштування, житла, тимчасового захисту та видачі документів — юристи. *Інтерфакс-Україна*. 2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/912388.html> (дата звернення: 15.01.2024).

22. ДФСУ роз'яснює які документи підтверджують статус податкового резидента України для іноземців. *ПАРД*. URL: <https://www.pard.ua/uk/news/3952-dfsu-rozjasnyuye-yaki-dokumenty-pidtvverdzhuyut/> (дата звернення: 15.01.2024).

References

1. Potapenko, V., Golovka, A., Valevskiy, O., others. (2023). *The impact of migration on the socio-economic situation in Ukraine*: Kyiv: NISD [in Ukrainian].
2. Garna, I. O. (2004). Organizational and legal regulation of migration processes in Ukraine. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Demchuk, N. P. (2021). Legal institution of forced return and deportation of foreigners and stateless persons by the bodies of the state border service of Ukraine. *Extended abstract of candidate's thesis*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
4. Horodetsky, O. O. (2020). International refugee protection standards and their fundamental principles. *Law and public administration*. 2, 62–68 [in Ukrainian].
5. Mishenina, A. S., & Derkachenko, Yu. V. (2020). The status of refugees in Ukraine and the world: a general overview. *Legal system: theory and practice*. 3, 113–119 [in Ukrainian].
6. Kalyuzhnyi, R. A., & Kushnir, I. P. (2015). *Legal provision of interaction of public administration in the border area*. Kyiv: “MP Lesya” [in Ukrainian].
7. Kolpakov, V. K., & Kuzmenko, O. V. (2002). *Illegal migration: genesis and counteraction mechanism*. Dnipropetrovsk: Science and Education [in Ukrainian].
8. Olefir, V. I. (2005). State migration policy of Ukraine (organizational and legal aspect). *Extended abstract of doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Mosyondz, S. O. (2003). *State migration policy in modern Ukraine (administrative-legal aspect)*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Svyaschuk, A. L. (2018). *Problems of refugee rights and challenges of modernity*. Kharkiv: “FOP Golembovska O. O.” Publishing House [in Ukrainian].
11. Tindyk, N. P. (2009). The administrative and legal mechanism of migration regulation in Ukraine. *Doctor's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
12. Chupryna, G. V. (2012). The concept and features of an administrative lawsuit for forced deportation of foreigners and stateless persons. *Scient.bulletin Dnipropetrovsk. state university of internal affairs*. 3, 366–373 [in Ukrainian].
13. Constitution of Ukraine (1996). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 30, 141. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
14. Report on the implementation of the research project “Observation of human rights in Ukraine in relation to refugees and asylum seekers”. (1999). UNHCR in Ukraine, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
15. On refugees and persons in need of additional or temporary protection (2011) № 3671-VI. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 16, 146. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> [in Ukrainian].
16. Convention Relating to the Status of Refugees of 1951. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text [in Ukrainian].
17. Agreement between the Government of Ukraine and the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees. (1999). *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_078 [in Ukrainian].
18. The Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, ratified by Law of Ukraine № 475/97-ВР. (1997). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 40, 263. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

19. UN Convention “Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment and Punishment”. (1984). *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text [in Ukrainian].

20. On the implementation of decisions and application of the practice of the European Court of Human Rights: Law of Ukraine № 3477-IV. (2006). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, 30, 260. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> [in Ukrainian].

21. Ukrainian refugees abroad face legal issues of employment, housing, temporary protection and issuing documents — lawyers. (2023). *Interfax-Ukraine*. Retrieved from: <https://interfax.com.ua/news/general/912388.html> [in Ukrainian].

22. The SFSU clarifies which documents confirm the status of a tax resident of Ukraine for foreigners. *PARD*. Retrieved from: <https://www.pard.ua/uk/news/3952-dfsu-rozjasnyuye-yaki-dokumenty-pidtverdzhuyut/> [in Ukrainian].

Плехов Максим Вікторович

*викладач кафедри адміністративного права та процесу, фінансового і інформаційного права
Львівський університет бізнесу та права*

Pliekhov Maksym

*Lecturer at the Department of Administrative Law and Process, Financial and Information Law
Lviv University of Business and Law*

ORCID: 0009-0000-0608-9630

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9634

ПОНЯТТЯ, ВИДИ І СПЕЦИФІКА ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ

CONCEPT, TYPES AND SPECIFICS OF FINANCIAL AND LEGAL SANCTIONS

Анотація. У статті досліджено поняття, види та специфіку фінансово-правових санкцій. Встановлено, що нормативно-правові акти, які складають законодавство України, досі не містять визначення терміну «фінансово-правова відповідальність», що лише посилює актуальність питання. Зазначено, що основним призначенням санкцій у системі фінансово-правового примусу є боротьба з правопорушеннями та іншими небажаними наслідками, а також захист і подальший розвиток суспільних відносин у сфері фінансової діяльності країни. З'ясовано, що метою класифікації фінансово-правових санкцій є з'ясування їх юридичної характеристики поряд з іншими подібними заходами, визначення функціональних характеристик фінансово-правових санкцій, а також передбачуваних методів розрахунку та визначення деталей правових підстав щодо застосування фінансово-правових санкцій. Виділено ознаки фінансово-правових санкцій. Констатовано, що правильне та чітке тлумачення та теоретичне обґрунтування питання класифікації видів фінансово-правових санкцій має важливе практичне значення для застосування норм фінансового, адміністративного та господарського права та реалізації судової практики у сфері фінансів та оподаткування. Розглянуто зміст понять «фінансова пеня» та «фінансовий штраф». Представлено ключові ознаки фінансово-правових санкцій, що визначені Податковим кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кодексом законів про працю України та Бюджетним кодексом України. Зосереджено увагу на тому, що фінансово-правова відповідальність передбачена спеціальними санкціями, які за змістом, формою та порядком їх нарахування відрізняються від заходів відповідальності за іншими видами відповідальності. Запропоновано під фінансово-правовими санкціями розуміти самостійний захід фінансово-правової відповідальності, що застосовується компетентним органом, має суттєвий характер і в деяких випадках має такі характеристики: він набирає чинності без вини суб'єкта, має певний порядок застосування та має фінансову та юридичну силу відновного характеру, що відрізняє його від адміністративних та кримінальних санкцій.

Ключові слова: фінансове право, юридична відповідальність, фінансово-правова відповідальність, фінансово-правові санкції, фінансові правопорушення, фінансове законодавство України.

Summary. The article examines the concepts, types and specifics of financial and legal sanctions. It has been established that the regulations that make up the legislation of Ukraine still do not contain a definition of the term «financial and legal responsibility», which only aggravates the relevance of the issue. It is noted that the main purpose of sanctions in the system of financial and legal coercion is the fight against offenses and other undesirable consequences, as well as the protection and further development of public relations in the field of financial activity of the country. It has been established that the purpose of classifying financial and legal sanctions is to clarify their legal characteristics along with other similar measures, determine the functional characteristics of financial and legal sanctions, as well as the proposed calculation methods and determine the details of the legal basis for the application of financial and legal sanctions. The signs of financial and legal sanctions are highlighted. It has been stated that the correct and clear interpretation and theoretical justification of the issue of classification of types of financial and legal sanctions is of great practical importance for the application of financial, administrative and economic law and the implementation of judicial practice in the field of finance and taxation. The content of the concepts «financial penalty» and «financial fine» is considered. The key features of financial and legal sanctions defined by the Tax Code of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Labor Code of Ukraine and the Budget Code of Ukraine are presented.

Attention is focused on the fact that financial and legal liability is provided for by special sanctions, which in content, form and procedure for their calculation differ from liability measures for other types of liability. It is proposed that financial and legal sanctions be understood as an independent measure of financial and legal responsibility applied by the competent authority, which is of a significant nature and in some cases has the following characteristics: it comes into force without the fault of the subject, has a certain procedure for application and has financial and legal force of a restorative nature, which distinguishes it from administrative and criminal sanctions.

Key words: financial law, legal responsibility, financial-legal responsibility, financial-legal sanctions, financial offenses, financial legislation of Ukraine.

Постановка проблеми. Відповідальність є важливою частиною юридичної конструкції фінансових правовідносин. З огляду на це, відповідальність має бути невід'ємною частиною фінансово-правового зобов'язання, оскільки фінансово-правове зобов'язання є фінансовим правовідношенням. Варто зауважити, що практична проблема теоретичного осмислення фінансової відповідальності полягає в тому, що вона є дуже багатогранною, складною та неоднозначною категорією, за порушення якої на правопорушників накладаються фінансово-правові санкції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі, важливі питання, проблемні аспекти фінансово-правових санкцій за фінансові правопорушення досліджували В. Білоус [1], Д. Гетманцев [2], М. Занфіров [3], А. Іванський [4; 5], Я. Карапейчик [6], Н. Когут [7], Ю. Ровинський [8], М. Трипольська [9], Н. Туркіна [10], І. Устинова [11], О. Черкасов [12] та інші вчені.

Мета статті. Метою статті є дослідити поняття, види та специфіку фінансово-правових санкцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фінансово-правова відповідальність настає лише за порушення фінансових норм, що встановлюють правила поведінки юридичних осіб і захищають фінансові інтереси держави. Крім того, суб'єктом фінансово-правової відповідальності є підприємство, установа, організація або фізична особа, але не фізична (посадова) особа, яка притягується до дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності.

На цьому етапі виділення фінансової відповідальності як окремої юридичної відповідальності в рамках фінансових санкцій є суперечливим. Деякі вчені стверджують про повну незалежність, тоді як інші стверджують, що немає підстав для розділення фінансової та адміністративної відповідальності. Крім того, нормативно-правові акти, які складають законодавство України, досі не містять визначення терміну «фінансово-правова відповідальність», що лише посилює актуальність питання. Варто також зазначити, що в доктрині фінансового права не вироблено загальноприйнятого поняття «фінансово-правові санкції», а їх включення до нормативно-правових актів не враховує всіх їхніх особливостей.

Механізми встановлення та нарахування фінансових, правових та адміністративних санкцій,

а також органи, відповідальні за застосування цих санкцій, різноманітні. Процедури накладення фінансових, правових та адміністративних санкцій відрізняються. Фінансові та юридичні санкції накладаються на колективні інтереси протиправних цілей, а адміністративні санкції накладаються на особисті доходи. Застосування фінансово-правових санкцій має для суб'єкта правопорушення негативні наслідки не організаційного, а фінансового чи майнового характеру і, на відміну від адміністративних санкцій, не лише накладає покарання на правопорушника, а й забезпечує фінансову дисципліну, наприклад, відшкодування заявленої шкоди [6].

Залежно від типу фінансового правопорушення позови про такі правопорушення можуть розглядатися в позасудовому порядку та мати власні строки давності, призупинення та продовження. У зв'язку із застосуванням юридичної відповідальності суб'єкти фінансових правовідносин (фізичні, юридичні особи та окремі підрозділи) зазнають певних збитків, переважно майнового характеру. Заходи фінансово-правової відповідальності характеризуються здатністю до накопичення, тобто поєднанням компенсаційних цілей, а сама відповідальність характеризується санкціями (штрафами, відсотками, призупиненням бюджетних коштів) тощо [2].

Поняття «фінансові санкції» можна розглядати як структурний елемент (суттєві властивості) норм фінансового права та як конкретно визначену міру фінансово-правової відповідальності. Фінансові санкції мають стосуватися лише передбаченої законом фінансової та юридичної сили проти боржника у разі невиконання зобов'язання [3].

Фінансові санкції слід розглядати як захід примусу, реалізований у позасудовому порядку, що полягає у позбавленні особи, щодо якої вони накладені, певної грошової суми, яка є мірою наступної юридичної відповідальності цієї особи [8].

Фінансово-правові санкції є частиною звичаєво-правової системи заходів державного примусу і тому мають усі ознаки правових санкцій. Відповідно до положень загальної теорії права санкції — це передбачені правовими нормами заходи примусу у разі невиконання зобов'язань щодо захисту інших осіб [4].

Санкції фінансово-правових норм свідчать про наступне: по-перше, настають загалом негативні правові наслідки для тих, хто порушує вимоги

фінансово-правових норм; по-друге, варто вживати конкретних заходів відповідальності у вигляді штрафів, пені, бюджетних відшкодувань тощо.

Основним призначенням санкцій у системі фінансово-правового примусу є боротьба з правопорушеннями та іншими небажаними наслідками, а також захист і подальший розвиток суспільних відносин у сфері фінансової діяльності країни.

Метою класифікації фінансово-правових санкцій є, перш за все, з'ясування їх юридичної характеристики поряд з іншими подібними заходами, визначення функціональних характеристик фінансово-правових санкцій, а також передбачуваних методів розрахунку та визначення деталей правових підстав щодо застосування фінансово-правових санкцій.

Фінансові санкції мають адміністративний характер. У зв'язку з розширенням видів відповідальності (зараз розрізняють цивільно-правову, адміністративну, кримінальну, дисциплінарну, фінансову та матеріальну) встановлюються два-три види відповідальності (у тому числі штрафи) [7].

До ознак фінансово-правових санкцій належать:

- санкції мають характер грошового стягнення;
- здійснюються відповідно до валютного законодавства;

- застосовується до випадків порушення охоронюваних законом державних прав та інтересів (цей пакет санкцій поділяється на відповідні фінансові санкції, які встановлюються відповідно до норм фінансового права і застосовуються до винних за протиправні дії у сфері фінансової діяльності, та умовні фінансові санкції, які мають характер штрафу за протиправні дії) [4].

Стрімкий розвиток фінансової системи на сучасному етапі потребує відповідної теоретичної переоцінки фундаментальних питань, які становлять чинне фінансове регулювання. Правильне та чітке тлумачення та теоретичне обґрунтування питання класифікації видів фінансово-правових санкцій має важливе практичне значення для застосування норм фінансового, адміністративного та господарського права та реалізації судової практики у сфері фінансів та оподаткування.

Сума штрафу зазвичай визначається у відсотках від суми простроченого платежу та розраховується на основі тривалості прострочення. Отже, штраф пов'язаний із формальним порушенням строку сплати податку, тобто із затримкою його виконання. Основною функцією штрафів є відшкодування збитків, завданих державі [5].

Стягнення пені здійснюється органами державної податкової служби України з коштів, що знаходяться на рахунках організацій, а в разі їх відсутності — за рахунок іншого майна організації-платника податків. На цій підставі можна визначити спільні риси та відмінності штрафів і пені. На відміну від пені штрафи, як фінансово-правові санкції, визначаються у кратному або відсотково-

му відношенні до «недоплатеної суми» або «витрат виробництва», «незаконно одержаного прибутку» тощо, а в окремих випадках і у кратному розмірі до суми неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Особливістю, яка відрізняє фінансовий штраф від інших видів штрафів, є те, що його розмір встановлюється у такій сумі, яка вже є абсолютно встановлена нормативно-правовим актом. Принципова відмінність штрафу від пені полягає в тому, що підставою для накладення штрафу є вчинення фінансового правопорушення (протиправного діяння), тоді як застосування пені формально не пов'язане з правопорушенням [11].

Фінансове законодавство України не містить поняття пені та штрафу. Для даних категорій можна вивести такі визначення:

- 1) фінансова пеня — це суми, які повинні бути сплачені учасниками фінансових відносин у разі порушення строків сплати окремих сум, встановлених чинним законодавством у сфері оподаткування, бюджетних, банківських та інших фінансових відносин;
- 2) фінансовий штраф — це встановлений відповідно до норм фінансового законодавства вид грошового стягнення, що застосовується органами державної податкової служби та іншими відповідними органами щодо юридичних і фізичних осіб для встановлення фактів фінансових правопорушень і стягується на такі цілі: інтереси державного та місцевого самоврядування [10].

З метою зміцнення податкової дисципліни, створення чіткого правового статусу суб'єктів оподаткування та активної побудови відкритих відносин між контролюючими органами та платниками податків необхідно вивчити санкції, що застосовуються за порушення податкового законодавства. Багато дослідників обґрунтовують необхідність вивчення всього комплексу правових санкцій за характером штрафу.

На практиці дуже важливим є визначення правової природи фінансово-правових санкцій, чітке визначення різних видів штрафів та створення єдиного правового порядку накладення фінансової відповідальності.

Термін «фінансово-правові санкції» активно використовується в чинному законодавстві, наукових дослідженнях, навчальній літературі та судових рішеннях. Тим не менш, дослідження фінансових санкцій за порушення податкового законодавства залишається актуальним. Оскільки виникають проблеми щодо визначення їх правової природи, ознак та видів, особливо при розгляді практики застосування норм податкового права України.

Податковим кодексом України [13] передбачено два види фінансово-правових санкцій за порушення податкового законодавства: штрафні санкції (штраф) та/або пеня. Відповідно до статті 106 Податкового кодексу України [13] податкові

правопорушення — це неправомірні дії (чи бездіяльність) суб'єктів податкових відносин, що призвели до невиконання податкових зобов'язань та/або вимог, що встановлені цим Кодексом та іншими законами, які повинні виконуватися неналежним чином та передбачати проведення контролю за цим процесом відповідними органами.

У Податковому кодексі України [13] зазначено, що пеня — це плата у фіксованій грошовій сумі та/або пеня, що стягується з платника податків у зв'язку з порушенням ним обов'язку зі сплати податків. Контроль за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів покладено на контролюючі органи.

Відповідно до статті 111 Податкового кодексу України [13] за порушення податкового чи іншого законодавства, контрольну функцію за дотриманням такої вимоги покладено на контролюючі органи, які до правопорушників застосовують такі види юридичної відповідальності, як фінансову, адміністративну та кримінальну.

Фінансові санкції органи державної податкової служби застосовують у випадках порушення чинного законодавства України, зокрема щодо:

- 1) заниження або приховування сум сплачених податків, зборів та інших зобов'язань;
- 2) невиконання податкових зобов'язань у встановлений термін;
- 3) несвоєчасного подання або не подання бухгалтерської звітності, податкових декларацій, розрахунків, платіжних доручень та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, зборів та інших обов'язкових платежів;
- 4) ненадання аудиторських висновків;
- 5) випадку ухилення від реєстрації в органах державної податкової служби;
- 6) уникнення інформації про відкриття банківського рахунку;
- 7) правопорушення порядку ведення бухгалтерського обліку та зберігання інших документів, пов'язаних з оподаткуванням;
- 8) неналежного ведення (неведення) податкового та бухгалтерського обліку;
- 9) випадку неправильної реєстрації або порушення повернути податки, збори та інші обов'язкові платежі;
- 10) невиконання рішення про призупинення господарської діяльності платника податків або невиконання рішення про стягнення податку;
- 11) невиконання зобов'язань особами, зобов'язаними здійснювати утримання та перерахунок податків, зборів та інших необхідних платежів до бюджету;
- 12) правопорушення порядку ведення бухгалтерського та податкового обліку, що пов'язаний з обчисленням податків, зборів та інших обов'язкових платежів [13].

У разі виникнення переплати внаслідок перевірки суми податку, зборів, зобов'язань щодо сплати тощо, органи державної податкової служби накладають фінансові санкції. Тобто підставою для накладення фінансових санкцій може бути не лише факт недоплати окремих податків. При цьому немає значення, чи була виявлена недоплата заборгованості та, чи стала її причиною. Питання про те, чи були дії відповідальних працівників підприємства умисними чи ні, також немає значення для накладення фінансових санкцій. Компанії, які вчасно не сплачують податки до бюджету, несуть відповідальність, навіть якщо порушення сталося через неправильне застосування податкового законодавства, недбалість, некомпетентність або помилки в розрахунках. Не можна також брати до уваги фінансово-економічний стан підприємств, установ та організацій, оскільки вони безпосередньо регулюються чинним законодавством.

Фінансова відповідальність має форму штрафів, (фінансових) санкцій та/або пені. Штрафи, фінансові санкції, пеня — це суми, що сплачуються у вигляді фіксованих значень та/або відсотків, що стягуються з платників податків у зв'язку з недотриманням податкових та інших правових норм. Відсотки — це грошові суми у вигляді процентів, нараховані як сума несплачених у встановлені законом строки грошових зобов'язань.

На відміну від пені, штрафи — це фінансові та юридичні санкції за порушення податкового законодавства, які визначаються у кратному або відсотковому відношенні суми до суми несплачених податкових зобов'язань. Принципова відмінність між пенею та штрафом полягає в тому, що підставою для накладення штрафу є вчинення податкового правопорушення (протиправного, винного діяння), тоді як застосування пені формально не пов'язане з правопорушенням, однак є наслідком порушення податкового законодавства [1].

Основна відмінність фінансових санкцій від дисциплінарних полягає в тому, що перші завжди мають майновий характер і застосовуються як до фізичних, так і до юридичних осіб. Суми, стягнуті внаслідок застосування фінансових санкцій, завжди є доходом держави або місцевого самоврядування. Зазначені критерії також можуть бути використані для порівняння заходів відповідальності та фінансових санкцій, що застосовуються в різних сферах законодавства України, де режим відповідальності є складним (наприклад, екологія, відповідальність у сфері земельних відносин тощо) [10].

Тому, зважаючи на характер фінансово-правових санкцій, їх можна розглядати як покарання для винного. Фінансові санкції (штраф, пеня) визначають характер і межі покарання осіб, які вчиняють фінансові правопорушення. Вони застосовуються за ознаками фінансових правопорушень,

які конкретизуються відповідними нормоприкладними законами, реалізованими шляхом державного примусу, і спрямованими на вплив на правовий статус правопорушників та попередження фінансових правопорушень у цілому.

Щодо фінансово-правових норм, то варто зауважити, що їх поділяють на регулятивні та охоронні фінансово-правові норми. При цьому норми, що визначають фінансово-правову відповідальність, належать саме до охоронних фінансово-правових норм. Вони складаються з двох структурних елементів: гіпотези та розгортання. Гіпотеза охоронних фінансово-правових норм відкидає диспозицію регулятивних фінансово-правових норм. Це права справа, яка створює фінансові та протиправні правовідносини, тобто фінансове правопорушення. Положення охоронних фінансово-правових норм включає фінансово-правові санкції, а також відображає повноваження відповідних державних органів (органів державної податкової служби, судів, Національного банку України, контрольно-ревізійних служб тощо) [9].

Доцільно відзначити, що фінансові санкції фактично є частиною норм фінансового права. Проте існує поширена думка, що фінансові санкції та фінансово-правові санкції — це одне й те саме. Це тому, що ці категорії правових норм мають однакову назву, а не раціональність і логічне обґрунтування. Фінансово-правові санкції мають суттєве значення, коли йдеться про особливий вид фінансово-правових норм, а саме охоронні фінансово-правові норми.

Слід зауважити, що недостатній нормативний стан відносин щодо притягнення до фінансово-правової відповідальності за податкові правопорушення, а також застосування та реалізація фінансово-правових санкцій за порушення податкового законодавства сприяє іншій практиці застосування заходів. Значна кількість нормативно-правових актів, що встановлюють поняття фінансово-господарських, адміністративно-господарських санкцій, а також кримінально-правових санкцій ускладнюють чітке визначення та розмежування цих визначень.

Нормативно-правові акти передбачають застосування санкцій в адміністративному (позасудовому) порядку. Відсутність єдиних визначень та законодавчої інтеграції понять фінансово-правових санкцій призводить до постійного дублювання та колізій норм чинного законодавства. Тому однакові поняття та терміни часто визначаються в окремих нормативних законах. Будь-який вид фінансово-правових санкцій (наприклад, податки, бюджетні штрафи, пеня тощо) має бути врахований у чинному законодавстві.

Таким чином, податкові санкції варто визначати як комплекс заходів податкового впливу, спрямованих на відновлення порушеного плат-

ником податків порядку сплати податків і зборів та створення додаткового фінансового тягаря для осіб, які ухиляються від сплати податків. Ці стандарти мають бути закріплені в законі.

Основною ознакою фінансових санкцій, що визначає їх правову природу, є галузева приналежність. Фінансово-правові санкції є істотним структурним елементом норм фінансового права і визначають їх фінансовий характер.

У результаті аналізу понять та ознак, притаманних фінансово-правовим санкціям за порушення податкового законодавства, можна виділити найбільш характерні ознаки:

- 1) виступають засобом забезпечення фінансово-правового регулювання суспільних відносин і засобом забезпечення фінансування;
- 2) визначають відповідальність за податкові порушення;
- 3) застосовуються спеціально уповноваженими органами державної влади у справах примусового характеру у разі невиконання або неналежного виконання податкових обов'язків, покладених на суб'єкта податкових правовідносин;
- 4) фактичною причиною звернення є юридичний факт, а саме податкове правопорушення;
- 5) передбачають встановлення нормативних заходів щодо фінансово-правової відповідальності за порушення податкового законодавства;
- 6) мають відновлювальний характер;
- 7) мають фінансове представництво;
- 8) визначають небажаність і негативність наслідків порушення правопорушником податкового законодавства, що пов'язано з впливом на кошти правопорушника, що полягає в їх зменшенні або обмеженні використання;
- 9) фінансові та юридичні санкції за порушення податкового законодавства є додатковим фінансовим (активним) тягарем;
- 10) визначають конкретний процес застосування [1].

Фінансові санкції мають найбільшу схожість зі штрафами за Кодексом України про адміністративні правопорушення [14]. Вони пов'язані залежно від процесу подання заявки, і процес прийняття рішень часто однаковий. Єдина відмінність полягає в тому, що адміністративні санкції можуть бути накладені лише на фізичних осіб, а фінансові — переважно на юридичних осіб. Але слід зазначити, що якщо законодавством передбачено накладення фінансових санкцій на суб'єктів господарювання, то фінансові санкції можуть застосовуватися як до юридичних, так і до фізичних осіб.

Існуюче у фінансово-правовій науці чітке визначення ознак фінансових санкцій цілком задовольняє законодавця при класифікації видів фінансових санкцій, що позитивно впливає на практичне застосування фінансового права всіма учасниками фінансової діяльності. Оскільки це

правовідносини, немає суперечок щодо застосування відповідних правових норм і, як наслідок, стає менше судових процесів.

Специфічні характеристики фінансово-правових санкцій включають:

- 1) використовується у фінансово-правовому регулюванні;
- 2) встановлюють лише державні органи влади, які прямо уповноважені на це згідно із законом;
- 3) практичною основою застосування є вчинення фінансових правопорушень;
- 4) стосуються як фізичних, так і юридичних осіб;
- 5) визначають особливий порядок подання заявки;
- 6) визначають короткий термін подачі заявки;
- 7) поєднують компенсаційні цілі;
- 8) створюють додаткові навантаження [9].

Фінансові санкції є незвичайними у трудовому праві, оскільки вони не є частиною дисциплінарної чи матеріальної відповідальності, мають власну спрямованість і займають особливе місце серед заходів примусу.

Для визначення сутності фінансових санкцій до роботодавців згідно положень Кодексу законів про працю України [15; 16] необхідно виділити основні ознаки таких санкцій:

- штрафи мають міждисциплінарний характер, що виявляється в їх застосуванні з порушенням норм трудового та адміністративного права;
- призначені для захисту відносин між працівником і роботодавцем;
- фінансові умови встановлюються у вигляді штрафів;
- стосуються окремих осіб, тобто юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (роботодавців), які залучають тимчасових працівників;
- метою є захист прав та інтересів працівників, запобігання порушенням роботодавцями трудового законодавства, заохочення роботодавців до прозорості відносин між працівником і роботодавцем;
- може подаватись лише спеціально уповноваженими органами;
- має бути спеціальний механізм примусового виконання (рішення про накладення штрафів приймає державний адміністративний орган).

З одного боку, запровадження фінансових санкцій частково суперечить існуючим положенням трудового права щодо концепції юридичної відповідальності, з іншого — сучасні соціально-правові реалії вказують на необхідність застосування даного виду санкцій, який впливає на роботодавців, забезпечує соціальну функцію трудового права та захист інтересів працівників. Варто підкреслити, що запровадження таких санкцій є спробою законодавця збалансувати тіньову частину трудових відносин та стимулювати роботодавців сумлінно виконувати свої обов'язки перед працівниками та мінімізувати ризики порушення їх прав [12].

Зважаючи на те, що конкретні заходи державного примусу у вигляді фінансових санкцій щодо роботодавців знайшли своє місце в трудовому праві, є вагомими підстави почати з теоретичного перегляду засад відповідальності в трудовому праві. Ці заходи мають профілактичну функцію і використовуються на користь працівників, відображаючи соціальні завдання трудового права.

Якщо відбулося вчинення фінансового правопорушення, то загрожують фінансові та юридичні санкції. Це безпосередньо пов'язане з матеріально-правовою відповідальністю та передбачає застосування спеціально уповноваженим органом.

Фінансово-правова відповідальність передбачена спеціальними санкціями, які за змістом, формою та порядком їх нарахування відрізняються від заходів відповідальності за іншими видами відповідальності. На відміну від адміністративних санкцій, фінансові санкції зачіпають лише майно порушника і пов'язані з негативними наслідками, що виражаються переважно в грошовій сумі. Ця функція впливає з майнового характеру фінансово-правових відносин. Звідси виникають ознаки фінансової відповідальності, наприклад форма власності. Кожен, хто порушує фінансове законодавство, підпадає під обмеження власності. Розмір фінансово-правових санкцій залежить від виду відповідальності. Податкове законодавство передбачає штрафи та пені, бюджетне — попередження про неналежне виконання проектів бюджетів, вимога про усунення порушень проектів бюджетів, зупинення використання бюджетних коштів тощо відповідно до положень Бюджетного кодексу України [17]. Щодо валютного законодавства, то тут діють штраф, позбавлення ліцензії Національного банку України на право здійснення валютних операцій, а щодо банківського законодавства — штраф, зупинення (обмеження) діяльності певного банку, позбавлення банківської ліцензії.

Варто відзначити, що немає єдиної думки щодо визначення сутності фінансово-правових санкцій у фінансовому праві. Найбільш правильним є розуміння фінансово-правових санкцій як самостійного заходу фінансово-правової відповідальності, що застосовується компетентним органом, має суттєвий характер і в деяких випадках має такі характеристики: він набирає чинності без вини суб'єкта, має певний порядок застосування та має фінансову та юридичну силу відновного характеру, що відрізняє його від адміністративних та кримінальних санкцій.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можна сформулювати такі висновки, що:

по-перше, процедури накладення фінансових, правових та адміністративних санкцій відрізняються;

по-друге, правильне та чітке тлумачення та теоретичне обґрунтування питання класифікації видів фінансово-правових санкцій має важливе практичне значення для застосування норм фінансового, адміністративного та господарського права та реалізації судової практики у сфері фінансів та оподаткування;

по-третє, ознаки фінансово-правових санкцій, що визначені Податковим кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кодексом законів про працю України та Бюджетним кодексом України, є різні, оскільки

це залежить від специфіки юридичної відповідальності.

Природа фінансово-правових санкцій залишається дискусійною темою у фінансовому праві. Водночас є підстави розглядати її як самостійний захід юридичної відповідальності і на цій підставі виділяти фінансову відповідальність окремо від інших видів юридичної відповідальності, передбачених законодавством України. Також з'ясовано, що у перспективі доцільно дослідити теоретико-правові аспекти запобігання фінансовим правопорушенням.

Література

1. Білоус В. Т., Ковтун В. М. Правова природа фінансових санкцій, що застосовуються за порушення податкового законодавства // *Наука і правоохорона*. 2013. № 4(22). С. 70–76.
2. Гетманцев Д. До питання про відповідальність за порушення фінансово-правових зобов'язань // *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2011. № 6. С. 91–98.
3. Занфіров М. В. Місце юридичних санкцій в системі фінансово-правового примусу // *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 389–394.
4. Іванський А. Й. Система фінансових санкцій по законодавству України // *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2008. Т. VII. Одеса : Юридична література, 2008. С. 223–229.
5. Іванський А. М. *Фінансово-правова відповідальність: теоретичний аналіз* : монографія. Одеса : Юридична література, 2008. 501 с.
6. Карапейчик Я. І. Фінансова відповідальність як категорія фінансового права. Позитивний та негативний (ретроспективний) аспекти // *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2013. Вип. 5. С. 207–210.
7. Когут Н. Д. Правова природа штрафів як фінансових санкцій // *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2013. Вип. 16. С. 94–99.
8. Ровинський Ю. Санкції як міра фінансово-правового примусу й їх співвідношення з юридичною відповідальністю // *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 1. С. 15–18.
9. Трипольська М. І. Правова характеристика фінансово-правових санкцій за фінансові правопорушення в банківській сфері та їх співвідношення з фінансово-правовою відповідальністю // *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2011. № 3. С. 160–166.
10. Туркіна Н. В. Поняття і специфіка фінансово-правових санкцій // *Право і Безпека*. 2002. № 1. С. 125–129.
11. Устинова І. П. Теоретичні питання класифікації фінансових санкцій // *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 2. С. 81–84.
12. Черкасов О. В. Фінансові санкції як захід примусу в трудовому праві // *Право та інновації*. 2019. № 2(26). С. 23–28.
13. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 03.01.2024).
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 03.01.2024).
15. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 03.01.2024).
16. Науково-практичний коментар Кодексу законів про працю України. Станом на 5 жовтня 2023 року / За заг. ред. Теремецького В. І. Київ : Видавничий дім «Професіонал», 2023. 420 с.
17. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI (із змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50–51. Ст. 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 03.01.2024).

References

1. Bilous V. T., Kovtun V. M. Pravova pryroda finansovykh sanktsii, shcho zastosovuiutsia za porushennia podatkovoho zakonodavstva // *Nauka i pravookhorona*. 2013. № 4(22). S. 70–76.
2. Hetmantsev D. Do pytannia pro vidpovidalnist za porushennia finansovo-pravovykh zoboviazan // *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*. 2011. № 6. S. 91–98.

3. Zanfirov M.V. Mistse yurydychnykh sanktsii v systemi finansovo-pravovoho prymusu // *Derzhava i pravo*. 2011. Vyp. 52. S. 389–394.
4. Ivanskyi A. Y. Systema finansovykh sanktsii po zakonodavstvu Ukrainy // *Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii*. 2008. T. VII. Odesa: Yurydychna literatura, 2008. S. 223–229.
5. Ivanskyi A. M. *Finansovo-pravova vidpovidalnist: teoretychnyi analiz: monohrafiia*. Odesa: Yurydychna literatura, 2008. 501 s.
6. Karapeychyk Ya. I. Finansova vidpovidalnist yak katehoriia finansovoho prava. Pozytyvnyi ta nehatyvnyi (retrospektyvnyi) aspekty // *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Pravo*. 2013. Vyp. 5. S. 207–210.
7. Kohut N. D. Pravova pryroda shtrafiv yak finansovykh sanktsii // *Pravnychi visnyk Universytetu “KROK”*. 2013. Vyp. 16. S. 94–99.
8. Rovynskyi Yu. Sanktsii yak mira finansovo-pravovoho prymusu y yikh spivvidnoshennia z yurydychnoiu vidpovidalnistiu // *Pidprijemnytstvo, gospodarstvo i pravo*. 2011. № 1. S. 15–18.
9. Trypolska M. I. Pravova kharakterystyka finansovo-pravovykh sanktsii za finansovi pravoporushennia v bankivskii sferi ta yikh spivvidnoshennia z finansovo-pravovoiu vidpovidalnistiu // *Visnyk Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. Yurydychni nauky*. 2011. № 3. S. 160–166.
10. Turkina N. V. Poniattia i spetsyfika finansovo-pravovykh sanktsii // *Pravo i Bezpeka*. 2002. № 1. S. 125–129.
11. Ustynova I. P. Teoretychni pytannia klasyfikatsii finansovykh sanktsii // *Yurydychni visnyk. Povitriane i kosmichne pravo*. 2011. № 2. S. 81–84.
12. Cherkasov O. V. Finansovi sanktsii yak zakhid prymusu v trudovomu pravi // *Pravo ta innovatsii*. 2019. № 2(26). S. 23–28.
13. Podatkovi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 r. № 2755-VI (iz zminamy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. St. 112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (date of access: 03.01.2024).
14. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 07.12.1984 r. № 8073-X (iz zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (date of access: 03.01.2024).
15. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy vid 10.12.1971 r. № 322-VIII (iz zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (date of access: 03.01.2024).
16. Naukovo-praktychni komentar Kodeksu zakoniv pro pratsiu Ukrainy. Stanom na 5 zhovtnia 2023 roku / Za zah. red. Teremetskoho V. I. Kyiv: Vydavnychi dim “Profesional”, 2023. 420 s.
17. Biudzhetnyi kodeks Ukrainy vid 08.07.2010 r. № 2456-VI (iz zminamy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2010. № 50–51. St. 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (date of access: 03.01.2024).

Шевченко Олена Володимирівна

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права

Державний торговельно-економічний університет

Shevchenko Olena

Doctor of Law,

Docent of the Department of Administrative, Financial and Information Law

State University of Trade and Economics

ORCID: 0000-0001-7833-5271

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9684

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

FEATURES OF DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE ELECTRONIC SERVICES IN MODERN CONDITIONS

Анотація. Стаття присвячена висвітленню однієї із актуальних питань адміністративного права – особливостям розвитку адміністративних електронних послуг в Україні в сучасних умовах. Складний період, який переживає сьогодні наша держава, зумовлює пошук нових підходів та умов роботи публічних органів влади, і особливо тих, на які покладаються обов'язки з надання адміністративних послуг. Необхідність налагодження зв'язків та контактів в умовах оголошення воєнного стану із приватними суб'єктами – суб'єктами звернення до органів публічної влади дозволило пришвидшити перехід до застосування інформаційних технологій та збільшити кількість осіб, які замовляють послуги використовуючи інтернет платформи та веб-портали. Проаналізовано нормативно-правове забезпечення у сфері адміністративних електронних послуг. Відмічено важливість нормативного закріплення поняття «електронна публічна послуга», яке вивело на новий рівень використання інформаційно-телекомунікаційних ресурсів у тому числі дозволило впровадити додаток для мобільних телефонів та планшетів «Дія». Зручність використання власних гаджетів як інструменту зв'язку із органами публічної влади набуло значного використання саме у період широкомасштабного вторгнення російської федерації та надало можливість приватним особам отримувати публічні послуги.

У роботі акцентується увага на потребі синхронізації електронних реєстрів, баз даних та інших модулів для систематизації, спрощення та оперативності отримання інформації щодо певного об'єкта або суб'єкта правовідносин, чи перевірки таких даних. Хоч значна робота в цьому напрямі вже проводиться, однак відмічено, що досі залишається необхідність користувачу адміністративних послуг надавати копії тих документів, які працівник державного органу міг би отримати із реєстрів. Проте, у сучасних, непростих для Української держави умовах, варто відмітити значний стрибок щодо розвитку надання адміністративних електронних послуг, а саме вдосконалення нормативно-правових актів шляхом внесення правок та доповнень та запровадження нових видів електронних адміністративних послуг.

Ключові слова: органи публічної влади, адміністративні послуги, Портал Дія, електронні реєстри, Єдиний державний веб-портал.

Summary. The article is devoted to the coverage of one of the topical issues of administrative law – the peculiarities of the development of administrative electronic services in Ukraine in modern conditions. The difficult period that our state is experiencing today necessitates the search for new approaches and working conditions of public authorities, and especially those entrusted with the responsibilities of providing administrative services. The need to establish relations and contacts in the conditions of the declaration of martial law with private subjects – subjects of appeals to public authorities made it possible to accelerate the transition to the use of information technologies and increase the number of people who order services using Internet platforms and web portals. Regulatory and legal support in the field of administrative electronic services is analyzed. The importance of the regulatory consolidation of the concept of «electronic public service» was noted, which brought the use

of information and telecommunication resources to a new level, allowing the implementation of the «Diya» application for mobile phones and tablets. The convenience of using one's own gadgets as a communication tool with public authorities gained significant use precisely during the period of the large-scale invasion of the Russian Federation and made it possible for private individuals to receive public services.

The work focuses on the need to synchronize electronic registers, databases and other modules for systematization, simplification and efficiency of obtaining information about a certain object or subject of legal relations, or checking such data. Although significant work in this direction is already underway, it is noted that there is still a need to provide the user of administrative services with copies of those documents that the employee of the state body could obtain from the registers. However, in modern, difficult conditions for the Ukrainian state, it is worth noting a significant leap in the development of the provision of administrative electronic services, namely the improvement of normative legal acts through amendments and additions and the introduction of new types of electronic administrative services.

Key words: public authorities, administrative services, Action Portal, electronic registers, Unified State Web Portal.

Постановка проблеми. Дотримуючись принципу відкритості органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні на початку 2-тисячних років розпочалось становлення електронного урядування. Одним із елементів цього процесу став розвиток електронних послуг. Новий етап їх впровадження, на жаль спричинений негативними процесами що відбулися в історії нашої держави — пандемія COVID-19, воєнні дії та масовий тероризм українського народу. Вони призвели до необхідності опанувати нові інтернет-технології та інші можливості віддаленої роботи, втому числі і можливість звернення до органів державної влади використовуючи нові форми таких звернень (заповнення електронної форми заяви, пересилання сканованих звернень за допомогою електронної пошти тощо). У період воєнного стану в нашій державі використання електронних послуг дозволило не припиняти процес взаємозв'язків із органами публічної влади та отримати можливість задекларувати свої потреби (наприклад потреби внутрішньо переміщених осіб у житлі, фінансовій чи матеріальній підтримці). Проте, довга тривалість воєнного стану в державі (два роки) породжує необхідність розвитку електронних послуг, які набувають все більшої затребуваності населенням. З огляду на це вважаємо необхідним розглянути особливості розвитку адміністративних електронних послуг в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники та науковці у сфері адміністративного права неодноразово зверталися до вивчення питань впровадження, використання, завдань та перспектив надання електронних послуг в Україні, серед них: Єгорова-Луценко Т. П. [1], Ковтун М. С. [2], Кохан В. П. [1], Маркосян В. Г. [2], Моїсеєва Є. О. [2] та інші. Піднімалися питання: щодо шляхів підвищення ефективності електронних реєстрів та баз даних (на прикладі житлової, земельної сфер, сфери фінансових послуг, правосуддя та виконання судових актів) Степанова Т. В. [3]; щодо цифрових технологій у сфері адміністративних послуг Дем'янчук С. Р. [4], Сагайдак Ю. В. [4] тощо. Однак, життя країни у воєнному стані стало

новим викликом для органів публічної влади та призвело до розширення сфер застосування електронних послуг і впровадження нових, що потребує додаткового дослідження цих процесів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз розвитку адміністративних електронних послуг в сучасних умовах та визначення їх особливостей.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення, впровадження та розвитку електронного урядування в Україні має кілька етапів (в науковій літературі є різні погляди щодо їх кількості — 3, 5 та ін.), які можна прослідкувати за формуванням нормативно-правової бази у цій сфері. Нормотворча діяльність на рівні парламенту, президента та уряду стала важливим кроком до реалізації принципу відкритості органів публічної влади та інформатизації.

Нормативне забезпечення щодо надання електронних послуг в Україні складає ряд нормативно-правових актів, які розпочали новий етап розвитку електронного урядування в нашій державі. Серед таких: Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 р. [5] із змінами та доповненнями, редакція від 31.12.2023 р. (про надання адміністративних послуг в електронній формі); Закон України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» від 15.07.2021 р. [6] (визначає засади надання електронних публічних послуг, комплексних електронних публічних послуг, автоматичного режиму надання електронних публічних послуг); Указ Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» від 29 липня 2019 р. [7] (виданий з метою забезпечення доступності та зручності електронних послуг); Постанова Кабінету Міністрів України «Питання Єдиного державного веб-порталу електронних послуг та Єдиного державного порталу адміністративних послуг» від 04.12.2019 [8] та інші. Єдиний державний веб-портал електронних послуг дозволив систематизувати та синхронізувати роботу різних реєстраційних систем і забезпечити отримання потрібної інформації через інтегровані

з ним інформаційні системи державних органів та органів місцевого самоврядування.

Важливо наголосити, що Указом Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» (від 29 липня 2019 р.) було поставлене завдання Кабінету Міністрів України: забезпечити належну електронну взаємодію національних електронних інформаційних ресурсів, для мінімізації необхідності звернень фізичних та юридичних осіб до суб'єктів владних повноважень для отримання публічних послуг та усунути необхідність подання заявниками документів у паперовій формі [7, п. 1, п.п.2]; вжити заходів для створення єдиного державного веб-порталу електронних послуг, на якому, в тому числі з використанням смартфона або планшета, забезпечуватиметься: можливість створення особами електронних кабінетів; отримання інформації про себе з національних електронних інформаційних ресурсів; надання електронних, в тому числі адміністративних, послуг; доступ до каталогу електронних послуг; можливість сплати адміністративного збору за надання адміністративних послуг, штрафів за адміністративні правопорушення, державного мита, інших платежів з автоматичним заповненням відомостей, необхідних для їх здійснення, та надсиланням відповідним суб'єктам інформації про сплату; подання звернень, зокрема до державних органів та органів місцевого самоврядування, в тому числі із забезпеченням автоматичного пересилання за належністю відповідному органу чи посадовій особі, та отримання інформації про хід і результати розгляду звернень; опитування щодо ініціатив, проектів у різних сферах суспільного життя [7, п. 1, п.п.5]. Отже, розпочато реалізацію ідеї «держава в смартфоні», яка відома під назвою Портал Дія, та, у скрутний для українського народу час, надає можливість реалізовувати своє право на звернення до органів публічної влади у електронній формі.

У 2021 році на рівні Закону України визначено поняття «електронна публічна послуга» — це послуга, що надається органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, які перебувають в їх управлінні, у тому числі адміністративна послуга (у тому числі в автоматичному режимі), яка надається з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем на підставі заяви (звернення, запиту), поданої в електронній формі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем (у тому числі з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг), або без подання такої заяви (звернення, запиту) [6, ст. 1 п. 2].

Так, стало можливим використання мережі Інтернет у сфері надання адміністративних послуг в електронній формі, яка допомагає забезпечити доступ суб'єктів звернення до інформації про ці

послуги (на сайтах публічних органів розміщується інформація про вид послуги, її вартість, тощо). Окрім того, доступ до електронних послуг забезпечуються засобами Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, який є офіційним джерелом інформації про надання адміністративних послуг в Україні і дозволяє отримати адміністративні послуги в електронній формі.

Встановлений на мобільний пристрій додаток Дія на практиці дозволив широко використовувати електронні документи. У п. 5, п.п.11 Положення про Єдиний державний веб-портал електронних послуг зазначено, що електронні відображення інформації, що міститься в документах, сформованих засобами Порталу Дія, можуть пред'являтися (надаватися) особою через мобільний додаток Порталу Дія [9].

На кінець 2021 року населення активно користувалося мобільним застосунком Дія, за даними УНІАН кількість користувачів порталу у цей період сягала понад 10 млн. [10]. Портал Дія надає можливість отримати послуги, пов'язані із пенсією, пільгами або отриманням допомоги, послуги, пов'язані із документами водія; подати заявку на отримання грантів для розвитку малого та середнього бізнесу, ліцензії, дозволи; отримати довідки та витяги (довідку про відсутність судимості, тощо); переглянути мапу пропускних пунктів; є можливість подати позов до суду; можна скористатися послугами при народженні дитини, доступні послуги для багатодітних родин та на випадок, якщо сім'я вирішила всиновити дитину та багато інших послуг.

У період повномасштабного нападу на Україну з боку РФ за допомогою Порталу Дія на смартфоні громадяни змогли пред'являти документи, навіть у випадках втрати чи знищення їх на паперових носіях, оформити допомогу внутрішньо переміщеним особам, зареєструвати пошкоджене чи знищене житлове приміщення для отримання компенсації в майбутньому, оформити заявку на участь у програмі «Надання пільгових іпотечних кредитів внутрішньо переміщеним особам». 22.02.2024 на засіданні Верховної Ради України було прийнято Закон про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання питань, пов'язаних із заборною відчуження об'єктів нерухомого майна, придбаних (у тому числі проінвестованих / профінансованих) з використанням житлового сертифіката на придбання об'єкта житлової нерухомості (№ 10208) [11], який передбачив можливість використати сертифікат «Відновлення для купівлі домівки за програмою «Оселя (26.02.2024 Закон направлено на підпис Президенту України).

Можливості Порталу Дія дозволяють автоматично заповнювати різні форми документів, створені її засобами, в тому числі і за допомогою відомостей, отриманих завдяки електронній взаємодії

з національними електронними інформаційними ресурсами, іншими інформаційно-комунікаційними системами. Так, оформляючи є-допомогу, та вписавши у відповідні поля своє прізвище та ідентифікаційний код особа лише перевіряє дату народження, яка підтягується автоматично. Також застосування автоматичної перевірки повноти заповнення форм (полів) документів, які створюються засобами Порталу Дія, дозволяє уникнути подання неповної інформації з того чи іншого питання, та скоротити час розгляду прохання особи звернення, адже в такому випадку заявка не відправиться, і система поверне до незаповненого поля електронної заяви.

Однак, синхронізація реєстрів, які діють в Україні проходить ще повільно. Так, при реєстрації внутрішньо переміщених осіб у власних квартирах на безкоштовній основі, власники таких квартир, при оформленні, зобов'язані надавати підтверджуючі документи про квартиру та їх копії, тобто, до пакету документів потрібно надати документ про власність на квартиру, технічний паспорт. Однак, інформація такого роду вже введена до відповідного реєстру (Реєстру прав власності на нерухоме майно) і цю інформацію працівник державного органу міг би отримати саме там. Надання копій цих документів є лише додатковими витратами для власників житла (хоч варто відмітити, що сьогодні можливість отримання такої інформації для приватних осіб з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно є можливою у два способи: 1. через «Онлайн-сервіси» (<https://online.minjust.gov.ua>) і покрокова інструкція міститься на сайті Міністерства юстиції [12]; 2. через Єдиний державний вебпортал електронних послуг — портал Дія [13]).

Потребу синхронізації електронних реєстрів, баз даних та інших модулів для систематизації, спрощення та оперативності отримання інформації щодо певного об'єкта або суб'єкта правовідносин, перевірки даних тощо, відмічає професор Степанова Т. В., досліджуючи сферу виконання судових рішень: «...завичай вказані бази не корелюють одна з одною, а інформацію необхідно дублювати, якщо вона має з'явитися в декількох реєстрах. Наприклад, по майнових справах негайної синхронізації потребують Єдиний державний реєстр судових рішень ..., Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень ..., Державний реєстр речових прав на нерухоме майно ... та Державний реєстр обтяжень нерухомого майна... Практика показує, що виконавцю (державному чи приватному) необхідно для відкриття провадження і внесення про це

даних до Єдиного державного реєстру виконавчих проваджень окремо увійти до Єдиного державного реєстру судових рішень для перевірки наявності судового акта в реєстрі і у випадку необхідності виконання рішення, пов'язаного з нерухомим майном (продаж, передача) внести відповідні дані про наявність судового акта та відкриття виконавчого провадження до Державного реєстру обтяжень нерухомого майна» [3, с. 205].

В нашому випадку, також відмічаємо обтяження роботи адміністратора центру надання адміністративних послуг, який змушений перевіряти надані копії документів про власність користуючись відповідним реєстром. Синхронізація може звільнити від зайвої роботи службовця. Це дозволить пришвидшити роботу із обробки документів та скоротить терміни надання тієї чи іншої адміністративної послуги. Проте ми розуміємо, що вдосконалення таких процесів вимагає технічного переналаштування реєстрів, а ця робота за тривалістю може зайняти значний час. Однак у перспективі це допоможе підняти якість надання адміністративних послуг, в тому числі і електронних.

Висновки. Отже, сьогодні, попри воєнні дії та складне фінансове становище держави, варто відмітити стрімкий розвиток надання електронних послуг в Україні. Запровадження мобільного застосунку Дія надав можливість в разі збільшити кількість користувачів цих послуг, саме через простоту (наявні інструкції та порядки замовлення послуги) заповнення заявки, та наявність послуг як для фізичних, так і для юридичних осіб. Впровадження електронних послуг дозволило населенню у скрутний час зконтактуватись із органами державної влади, а тим, у свою чергу, швидко реагувати на ті чи інші виклики у суспільстві. Проте, ще залишаються проблемні питання, які необхідно вирішити в майбутньому. Серед них: синхронізація даних з різних реєстрів, зменшення переліку підтверджуючих документів у паперовій формі (у тих випадках, коли така інформація наявна у відповідному реєстрі). Об'єднання інформаційних даних різних реєстрів, що спростить пошукову роботу суб'єктів, які надають адміністративні послуги та дозволить зменшити кількість підтверджуючих документів для отримувача адміністративної послуги. Так, у сучасних, непростих для України умовах відмічаємо збільшення кількості користувачів адміністративних електронних послуг, запровадження нових електронних послуг, вдосконалення нормативно-правової бази.

Література

1. Кохан В.П., Єгорова-Луценко Т.П. Умови розвитку електронних послуг в Україні. *Право та інновації*. 2019. № 2. С. 35–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2019_2_7 (дата звернення: 15.02.2024).
2. Ковтун М.С., Моїсєєва С.О., Маркосян В.Г. Проблеми надання електронних послуг в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 163–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2022_2_33 (дата звернення: 15.02.2024).
3. Степанова Т.В. Щодо шляхів підвищення ефективності електронних реєстрів та баз даних (на прикладі житлової, земельної сфер, сфери фінансових послуг, правосуддя та виконання судових актів). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 202–207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2021_4_37 (дата звернення: 15.02.2024).
4. Дем'янчук С.Р., Сагайдак Ю.В. Цифрові технології у сфері адміністративних послуг: організаційно-правовий аспект. *Юридична Україна*. Київ : Юрінком Інтер, 2021. № 4. С. 65–67.
5. Про адміністративні послуги : *Закон України* від 06 вересня 2012 р. № 5203-VI. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
6. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : *Закон України* від 15 липня 2021 р. № 1689-IX. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#n2> (дата звернення: 15.02.2024).
7. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг : Указ Президента України від 29 липня 2019 р. № 558/2019. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
8. Питання Єдиного державного веб-порталу електронних послуг та Єдиного державного порталу адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 04 грудня 2019 р. № 1137. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
9. Положення про Єдиний державний вебпортал електронних послуг: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1137 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 р. № 937). *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
10. Найпопулярніша послуга: у Мінцифри назвали кількість зареєстрованих онлайн ФОПів. *Інформаційне агентство УНІАН*. 2021. URL: <https://www.unian.ua/society/nauropulyarnisha-posluga-u-mincifri-nazvali-kilkist-zareyestrovanih-onlayn-fopiv-novini-ukrajini-11657026.html> (дата звернення: 15.02.2024).
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання питань, пов'язаних із заборною відчуження об'єктів нерухомого майна, придбаних (у тому числі проінвестованих/профінансованих) з використанням житлового сертифіката на придбання об'єкта житлової нерухомості: *Закон України (проект)*. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_sh?id_fakt=5712&nom_s=11 (дата звернення: 27.02.2024).
12. Як отримати інформацію з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно? *Міністерство юстиції України: вебсайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/yak-otrimati-informatsiyu-z-derjavnogo-reestru-rechovih-prav-na-neruhome-mayno> (дата звернення: 15.02.2024).
13. Відтепер довідку з реєстру речових прав на нерухоме майно можна отримати онлайн на порталі Дія. *Міністерство цифрової трансформації України: вебсайт*. 2021. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/vidteper-dovidku-z-reestru-rechovih-prav-na-nerukhome-mayno-mozhna-otrimati-onlayn-na-portali-diya> (дата звернення: 15.02.2024).

References

1. Kokhan V.P., Yehorova-Lutsenko T.P. Umovy rozvytku elektronnykh posluh v Ukraini. *Pravo ta innovatsii*. 2019. № 2. S. 35–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2019_2_7 (date of access: 15.02.2024).
2. Kovtun M.S., Moiseieva Ye. O., Markosian V. H. Problemy nadannia elektronnykh posluh v Ukraini. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. 2022. № 2. S. 163–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2022_2_33 (date of access: 15.02.2024).
3. Stepanova T. V. Shchodo shliakhiv pidvyshchennia efektyvnosti elektronnykh reiestriv ta baz danykh (na prykladi zhytlovoi, zemelnoi sfer, sfery finansovykh posluh, pravosuddia ta vykonannia sudovykh aktiv). *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. 2021. № 4. S. 202–207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2021_4_37 (date of access: 15.02.2024).
4. Demianchuk S.R., Sahaidak Yu.V. Tsyfrovii tekhnolohii u sferi administratyvnykh posluh: orhanizatsiino-pravovyi aspekt. *Yurydychna Ukraina*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. № 4. S. 65–67.
5. Pro administratyvni posluhy: Zakon Ukrainy vid 06 veresnia 2012 r. № 5203-VI. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> (date of access: 15.02.2024).
6. Pro osoblyvosti nadannia publichnykh (elektronnykh publichnykh) posluh: Zakon Ukrainy vid 15 lypnia 2021 r. № 1689-IX. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#n2> (date of access: 15.02.2024).

7. Pro deiaki zakhody shchodo polipshennia dostupu fizychnykh ta yurydychnykh osib do elektronnykh posluh: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 29 lypnia 2019 r. № 558/2019. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text> (date of access: 15.02.2024).

8. Pytannia Yedynoho derzhavnoho veb-portalu elektronnykh posluh ta Yedynoho derzhavnoho portalu administratyvnykh posluh: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 04 hrudnia 2019 r. № 1137. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text> (date of access: 15.02.2024).

9. Polozhennia pro Yedynyi derzhavnyi vebportal elektronnykh posluh: zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 4 hrudnia 2019 r. № 1137 (v redaktsii postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 serpnia 2022 r. № 937). *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text> (date of access: 15.02.2024).

10. Naipopuliarnisha posluha: u Mintsyfry nazvaly kilkist zareiestrovanykh onlain FOPiv. *Informatsiine ahentstvo UNIAN*. 2021. URL: <https://www.unian.ua/society/naypopulyarnisha-posluga-u-mincifri-nazvali-kilkist-zareyestrovanih-onlayn-fopiv-novini-ukrajini-11657026.html> (date of access: 15.02.2024).

11. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo udoskonalennia pravovoho rehuliuвання pytan, poviazanykh iz zaboronoiu vidchuzhennia ob'ektiv nerukhomoho maina, prydbanykh (u tomu chysli proinvestovanykh/profinansovanykh) z vykorystanniam zhytloвого sertyfikata na prydbannia ob'iekta zhytlovoi nerukhomosti: Zakon Ukrainy (proekt). *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_sh?id_fakt=5712&nom_s=11 (date of access: 27.02.2024).

12. Iak otrymaty informatsiiu z Derzhavnoho reiestru rechovykh prav na nerukhome maino? *Ministerstvo yustytzii Ukrainy: vebсайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/yak-otrimati-informatsiyu-z-derjavnogo-reiestru-rechovih-prav-na-nerukhome-mayno> (date of access: 15.02.2024).

13. Vidteper dovidku z reiestru rechovykh prav na nerukhome maino mozha otrymaty onlain na portali Diia. *Ministerstvo tsyfrovoy transformatsii Ukrainy: vebсайт*. 2021. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/vidteper-dovidku-z-reiestru-rechovih-prav-na-nerukhome-mayno-mozhna-otrimati-onlayn-na-portali-diya> (date of access: 15.02.2024).

УДК 349.42:620.92

Кірін Роман Станіславович

*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник*

*ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Kirin Roman

*Doctor of Science in Law, Associate Professor, Leading Researcher
State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of the National Academy of Sciences of Ukraine»*

ORCID: 0000-0003-0089-4086

Хомин Володимир Степанович

аспірант

*ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Khomyn Volodymyr

PhD Student of the

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of the National Academy of Sciences of Ukraine»*

ORCID: 0000-0001-8567-8475

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9630

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-
ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

РОЗВИТОК ПРАВА АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УМОВАХ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

DEVELOPMENT OF ALTERNATIVE ENERGY LAW IN THE CONTEXT OF ENERGY TRANSFORMATION OF UKRAINE

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей розвитку права альтернативної енергетики в умовах енергетичної трансформації України. Обґрунтовано можливість внутрішньої диференціації права використання АДЕ на блоки: право геогенних ВДЕ, право техногенних ВДЕ, право вторинних енергетичних ресурсів. Аргументовано, що розвиток права та законодавства про альтернативну енергетику набуває особливої актуальності в процесі енергетичної трансформації України, обумовленої євроінтеграційною та постмілітарною складовими. Вони потребують нових техніко-технологічних продуктів та інноваційних рішень, забезпечених комплексним, міжгалузевим регулюванням не лише приписами енергетичного, електроенергетичного, газового законодавства, законодавства про енергетичну ефективність, а й суміжними енергозначущими приписами екологічного, природоресурсного, земельного, господарського, інвестиційного, промислового, житлового, транспортного, міжнародного, адміністративного, податкового, митного та кримінального законодавства. Запропоновано, в умовах трансформації вугільних регіонів розрізняти господарську діяльність та природні процеси, що супроводжують відносини щодо метану вугільних родовищ.

Запропоновано концептуальне бачення розвитку права альтернативної енергетики відносно систематизації його джерел не тільки на рівні Енергетичного кодексу України, а й на рівні внутрішньої структури тому «Енергоресурсне право», в який, окрім книг про «традиційні» енергетичні ресурси, буде включено й книгу «Право альтернативної енергетики», де у відповідних розділах, підрозділах та главах знайдуть відображення приписи щодо врегулювання специфічної сукупності енергетичних відносин.

Визначено одним з перспективних напрямів для подальшого розвитку права альтернативної енергетики формування та врегулювання відносин ланки «альтернативне джерело енергії – об'єкт альтернативної енергетики (моно- чи комбінований) – місце розташування об'єкта альтернативної енергетики (техногенний, геогенний чи техно-геогенний об'єкт, ресурс)».

Ключові слова: право альтернативної енергетики, енергетична трансформація, джерела енергії, енергетичні ресурси, законодавство, суб'єкти господарювання.

Summary. The article is devoted to the study of the peculiarities of development of alternative energy law in the context of Ukraine's energy transformation. The author substantiates the possibility of internal differentiation of the right to use alternative energy sources into blocks: the right to geogenic renewable energy sources, the right to man-made renewable energy sources, and the right to secondary energy resources. The author argues that the development of alternative energy law and legislation is of particular relevance in the process of Ukraine's energy transformation due to its European integration and post-military components. They require new technical and technological products and innovative solutions provided by comprehensive, intersectoral regulation not only by the provisions of energy, electricity, gas, and energy efficiency legislation, but also by related energy-related provisions of environmental, natural resource, land, economic, investment, industrial, housing, transport, international, administrative, tax, customs, and criminal legislation. The author suggests that in the context of transformation of coal regions, it is necessary to distinguish between economic activities and natural processes accompanying relations with respect to coalbed methane.

The author proposes a conceptual vision of the development of alternative energy law in terms of systematization of its sources not only at the level of the Energy Code of Ukraine, but also at the level of the internal structure of the volume "Energy Law", which, in addition to books on "traditional" energy resources, will include the book "Alternative Energy Law", where the relevant sections, subsections and chapters will reflect the regulations for the regulation of a specific set of energy relations.

The author identifies the formation and regulation of relations between the "alternative energy source – alternative energy facility (mono- or combined) – location of the alternative energy facility (man-made, geogenic or techno-geogenic facility, resource)" as one of the promising areas for further development of alternative energy law.

Key words: alternative energy law, energy transformation, energy sources, energy resources, legislation, business entities.

Постановка проблеми. Енергетика та енергоефективність була й залишаються пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки на період до припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України [1]. Цей напрям визначено й відредаговано у відповідних законах [2; 3]. Крім того, Енергетична стратегія України на період до 2050 р. [4] базується на цільових показниках розвитку економіки у відповідності до Національної економічної стратегії на період до 2030 р., а також на міжнародних зобов'язаннях, взятих Україною — в першу чергу, в рамках Угоди про Асоціацію України з ЄС та Паризької кліматичної угоди. Тож, розвиток альтернативних джерел енергії (далі — АДЕ), нових продуктів та інноваційних рішень в умовах євроінтеграційної та постмілітарної трансформації енергетичного сектору, визнано однією з основних стратегічних цілей.

Водночас, враховуючи той факт, що станом на початок лютого 2024 р. в енергетичному законодавстві України (блоки електроенергетичного та паливного законодавства) за часи незалежності було прийнято загалом понад 8,7 тис. нормативно-правових актів різної юридичної сили, з яких наразі чинними залишилося 4,4 тис., сфера енергетики як ніколи потребує вдосконалення її правового забезпечення, а відповідні енергоправові утворення — подальших наукових підходів до вирішення нагальних теоретичних проблем системи вітчизняного енергетичного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначеним актуальним питанням присвячена достатньо представницька кількість публікацій різного рівня та різних галузевих напрямків. Серед останніх досліджень варто відмітити наступні теми таких науковців як: — Т. Харитоновна та Х. Григор'єва (сучасні тенденції розвитку доктрини правового регулювання альтернативної енергетики в Україні)

[5]; А. Павлига (правове регулювання використання АДЕ в Україні) [6]; Ю. Легеза, О. Пушкіна, Г. Паутов (нормативно-правовий аспект використання сонячної енергії як напрям забезпечення вимог життєздатності населених пунктів) [7]; І. Дороніна (нормативно-правове забезпечення розвитку відновлюваної енергетики в Україні) [8]; Л. Мелех, О. Нагірняк (правове регулювання альтернативної енергетики в Україні) [9]; І. Григорєвська (правове регулювання відновлювальної енергетики: європейський та український підходи) [10] та інших. Проте у цих дослідженнях, на наш погляд, не у повній мірі була зосереджена увага на розкритті розвитку системи права альтернативної енергетики та його складових. Крім того, отримані згаданими авторами результати недостатньо спиралися на особливості енергетичної трансформації України.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є проблематика розвитку права альтернативної енергетики та його складових в умовах енергетичної трансформації України, а також ж проведення аналізу окремих приписів нормативно-правових актів, якими регульовано суміжні з енергетичними відносинами.

Виклад основного матеріалу. На теперішній час законодавство, що безпосередньо спрямоване на регулювання відносин альтернативної енергетики налічує 139 нормативно-правових актів. Безумовно, базовим законодавчим актом наразі виступає Закон України «Про альтернативні джерела енергії» [11] (далі — закон про АДЕ). Власне саме його структуру пропонується покласти в основу внутрішньої будови системи такого правового угруповання як право альтернативної енергетики, а саме: 1) загальне право альтернативної енергетики 2) державне управління та державне регулювання у сфері АДЕ; 3) право використання АДЕ; 4) міжнародне право та співробітництво у сфері АДЕ.

З урахуванням змісту дефініції «альтернативні джерела енергії», що розкривається у законі про АДЕ, право використання АДЕ пропонується диференціювати виходячи з виду джерел енергії, адже слід виділити відновлювані джерела енергії (далі — ВДЕ), виникнення та обсяги яких не залежать від діяльності суб'єктів господарювання, енергетичних кооперативів та/або фізичних осіб (приватних домогосподарств і споживачів), не контролюються ними та не можуть, ані в об'єктивному ані в суб'єктивному розумінні, належати їм на праві власності. Відносно цієї групи об'єктів у суб'єктів, які не є їх власниками, не можуть володіти й розпоряджатися ними, може бути наявною лише правомочність користування, тобто заснована на законі можливість вилучення визначеної кількості корисних властивостей ВДЕ для задоволення власних чи суспільних потреб. При цьому, йдеться саме про природні властивості цих ВДЕ (сонячне опромінення, рух повітря, планетарне тепло, тепло повітряного середовища, коливання поверхні моря під дією вітру, потік водної маси тощо). До цієї групи ВДЕ належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, гідротермальна, аеротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія. Це блок права геогенних ВДЕ.

Другу групу складають об'єкти ВДЕ, що мають техногенне та/або антропогенне походження — енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів. Суб'єкти діяльності у сфері АДЕ мають можливість регулювати їх утворення, обсяги самих джерел та енергії, що ними виробляється. Це блок права техногенних ВДЕ.

Нарешті, закон про АДЕ виділяє вид вторинних енергетичних ресурсів, до яких належать доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів. Цей блок, що охоплює систему відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють відповідний вид однорідних суспільних відносин, є правом вторинних енергетичних ресурсів.

В одній з попередніх публікацій [12] було запропоновано формувати систему джерел енергетичного права на основі двовимірної багаторівневої моделі, в якій горизонтальна ланка представлена тріадою блоків його джерел: — енергоресурсне законодавство; — законодавство про енергетичну ефективність; — законодавство про енергетичну безпеку; а вертикальна ланка, кожна складова якої на своєму рівні утворює додатково відповідний вид на перетині із горизонтальною ланкою, представлена складовими енергоресурсного законодавства, а саме: — електроенергетичне, ядерне (атомне), вугільне, нафтогазове та законодавство про відновлювальні («зелені») джерела енергії.

До внутрішніх складових права альтернативної енергетики пропонується додати й джерела, що

покликані врегулювати усю сукупність відносин у сфері АДЕ — галузі діяльності, пов'язаної з використанням АДЕ для виробництва, постачання, транспортування, зберігання, передачі та споживання енергії, виробленої з АДЕ.

На розвиток права альтернативної енергетики суттєво вплинули процеси енергетичної трансформації, викликані, перш за все, орієнтацією України на Європейський зелений курс, спрямований на кліматичну нейтральність європейського континенту до 2050 р., розвиток його сталості, чистоти, безпечності та здоров'я.

В цьому аспекті привертають увагу новітні законодавчі положення щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України [13]. Реформою було охоплено 18 законів, які прямо або опосередковано розвивають чи вдосконалюють відносини в сфері АДЕ та ВДЕ. Їх аналіз дозволив виокремити та систематизувати види енергозначущого законодавства, а саме:

- енергетичне законодавство (закон про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг);
- законодавство про енергетичну ефективність (закон про енергетичну ефективність);
- електроенергетичне законодавство (закони про ринок електричної енергії, удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з АДЕ);
- законодавство про АДЕ (закони про АДЕ, забезпечення конкурентних умов виробництва електричної енергії з АДЕ, альтернативні види палива);
- газове законодавство (закони про ринок природного газу, особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування);
- господарське законодавство (закони про оренду державного та комунального майна, товарні біржі, індустріальні парки);
- адміністративне законодавство (закон про адміністративні послуги);
- житлове законодавство (закон про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку);
- транспортне законодавство (закони про трубопровідний транспорт, деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів);
- земельне законодавство (Земельний кодекс України, закон про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів).

Відмітимо, що й наведеному переліку наявні законодавчі акти, які регулюють міжгалузеві види енергетичних відносин. Останні також входять до предметів регулювання міжнародного, податкового, митного та кримінального законодавства.

Крім того, до цього переліку слід додати попередні зміни до законів України щодо удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з АДЕ [14], серед яких, окрім вже згаданих вище, йдеться й про інвестиційне законодавство (закон про режим іноземного інвестування). Крім того, окреме місце у цій системі необхідно надати екологічному та промислому законодавству, представленим Законом України «Про управління відходами» [15], де сортування відходів розглядається як операція, пов'язана з механічним розподілом відходів залежно від їх фізико-хімічних властивостей, матеріальних складових, енергетичної цінності, інших показників з метою їх підготовки до оброблення, а відновлення відходів передбачає, у тому числі, виробництва енергії.

Зауважимо, що інтеграція норм енергетичного, екологічного та господарського законодавства наразі є достатньо високою. Наприклад, в дисертаційній роботі [6, с. 8, 81, 182] авторка використовує поняття «землі гіршої якості», як складову одного із принципів запропонованого нею інтегрально-правового шляху вирішення проблеми використання значних земельних площ під розміщення сонячних електростанцій, який враховує екологічні, економічні та соціальні інтереси. Погоджуючись з такою пропозицією, відмітимо, що у дослідженні жодним чином не згадується у який спосіб на практиці можна реалізувати такий принцип. Тобто — яким чином слід визначати якість земель та співвідношення якості із категоріями земель за основним цільовим призначенням. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 23 Земельного кодексу України [16] для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, ліній електропередачі та електронних комунікаційних мереж, а також для інших потреб, не пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості. Натомість методика оцінки якісних параметрів угідь на сьогодні відсутня, що можна розцінювати як наявність корупційного ризику, пов'язаного з відносинами АДЕ.

Ще одним видом взаємозв'язку енерго-екологічних відносин є сфера виробництва (виробування) і використання альтернативних видів палива, що регулюється Законом України «Про альтернативні види палива» [17]. Останнім, серед іншого, визначено поняття «біомаса», якому притаманні наступні ознаки: а) це невикопна біологічно відновлювана речовина органічного походження; б) ця речовина здатна до біологічного розкладу; в) ця речовина може існувати у вигляді продуктів, відходів та залишків лісового та сільського господарства (рослинництва і тваринництва), рибного господарства і технологічно пов'язаних з ними галузей промисловості, а також бути складовою промислових або побутових відходів.

В аспекті енергетичної трансформації важливим уявляється розгляд і аналіз співвідношення таких понять як «біомаса — біогаз — біометан», оскільки останній визначається як біогаз, що за своїми фізико-хімічними характеристиками відповідає вимогам нормативно-правових актів до природного газу для: — подачі до газотранспортної або газорозподільної системи; — використання як моторного палива. В свою чергу, біогаз є газом, що отримується з біомаси та використовується як паливо. Тобто, і біогаз і біометан за походженням однакові, оскільки є продуктами біологічного розкладу відновлюваної речовини органічного походження, натомість за їх господарським призначенням вони відрізняються. Тож, в сучасних умовах процеси виробництва, використання та зберігання кожного з наведених речовин і продуктів, потребують детального правового врегулювання на міжгалузевому рівні.

Також варто звернути увагу на газ метан дегазації вугільних родовищ (далі — ГВР), визнаний законом про АДЕ в якості одного з вторинних енергетичних ресурсів. Його специфічні ознаки як об'єкту міжнародних, європейських і конституційних правовідносин, обумовлені природною дихотомією як шкідливої небезпечної речовини — парникового газу, з одного боку, і матеріального і/або енергетичного ресурсу — корисної копалини загальнодержавного значення, з іншого, були розкриті у попередній публікації [18].

В умовах трансформації вугільних регіонів важливою складовою виступає господарська діяльність з використання ГВР [19]: а) виробництво електричної, теплової та/або інших видів енергії, в разі якщо ГВР є основним енергоносієм; б) використання ГВР як основної технологічної сировини. Зважаючи на наявність у юридичних публікаціях словосполучень типу «метан, виділений з вугільних родовищ», «метан, отриманий під час дегазації вугільних родовищ», пропонуємо розрізнити господарську діяльність та природні процеси, що супроводжують відносини з ГВР, як то:

- 1) господарська діяльність: 1.1) геологічне вивчення ГВР, у тому числі дослідно-промислова розробка; 1.2) видобування ГВР; 1.3) використання ГВР як матеріального та/або енергетичного ресурсу;
- 2) дегазація (господарська діяльність): 2.1) примусове вилучення ГВР на основі проведення спеціальної сукупності заходів; 2.2) об'єкти вилучення — вугільні пласти, вміщуючі породи, підземні порожнини;
- 3) контрольована емісія ГВР (природний процес, пов'язаний із господарською діяльністю): 3.1) виділення ГВР у довкілля внаслідок здійснення господарської діяльності; 3.2) необхідність дотримання природоохоронних вимог;
- 4) неконтрольована емісія ГВР (природний процес, не пов'язаний із господарською діяльністю): 4.1)

вільне виділення ГВР у доквілля; 4.2) непередбачувані екологічні наслідки; 4.3) складність (неможливість) правового регулювання.

Нарешті, в концептуальному баченні розвитку права альтернативної енергетики, відмітимо, що національне енергетичне законодавство, відносно його систематизації, вже давно досягло потреби у кодифікаційному підході. Мова йде не тільки про прийняття Енергетичного кодексу України, а й про його структурний том «Енергоресурсне право», де окрім книг про «традиційні» енергетичні ресурси, буде включено й книгу «Право альтернативної енергетики», в якій у відповідних розділах, підрозділах та главах знайдуть відображення приписи щодо врегулювання усієї сукупності, у тому числі, й геліо- та інших енергетичних відносин.

Також одним з перспективних напрямів для подальшого розвитку права альтернативної енергетики (Alternative Energy Law, AEL) уявляється формування та врегулювання відносин такої ланки як «альтернативне джерело енергії — об'єкт альтернативної енергетики (моно- чи комбінований) — місце розташування об'єкта альтернативної енергетики (техногенний, геогенний чи техногеогенний об'єкт, ресурс)». За такого підходу, наприклад, відносини з генерації сонячної енергії (енергії сонячного випромінювання, геліоенергії) об'єктом, розташованим на землі, водному об'єкті, техногенному родовищі корисних копалин (порідному відвалі), на дахах та/або фасадах будівель та інших капітальних споруд, потребуватимуть регламентації відповідним структурним утворенням національного законодавства.

Висновки. У підсумку проведеного дослідження розвитку права альтернативної енергетики в умовах енергетичної трансформації України можна узагальнити наступне.

1. Обґрунтовано можливість внутрішньої диференціації права використання АДЕ на блоки: право геогенних ВДЕ, право техногенних ВДЕ, право вторинних енергетичних ресурсів. Підставою для такого поділу є класифікація виду джерел енергії, що враховує їх специфічні правові, природні та господарські ознаки: — ВДЕ, виникнення та обсяги яких не залежать від діяльності суб'єктів, не контролюються ними та не можуть, ані в об'єктивному ані в суб'єктивному розумінні, належати їм на праві власності; відносно цієї групи об'єктів у суб'єктів, які не є їх власниками, не можуть володіти й розпоряджатися ними, може бути наявною лише правомочність користування; — ВДЕ, що мають техногенне та/або антропогенне походження, відносно яких суб'єкти діяльності у сфері АДЕ мають можливість регулювати утворення, обсяги самих джерел та енергії, що ними виробляється; — вторинні енергетичні ресурси, які можуть мати геогенне і/чи техногенне походження та використовуватися як матеріальний та/або енергетичний ресурс.

2. Аргументовано, що розвиток права та законодавства про альтернативну енергетику набуває особливої актуальності в процесі енергетичної трансформації України, обумовленої євроінтеграційною та постмілітарною складовими, які потребують нових техніко-технологічних продуктів та інноваційних рішень, забезпечених комплексним, міжгалузевим регулюванням не лише приписами енергетичного, електроенергетичного, газового законодавства, законодавства про енергетичну ефективність, а й суміжними енергозначущими приписами екологічного, природоресурсного, земельного, господарського, інвестиційного, промислового, житлового, транспортного, міжнародного, адміністративного, податкового, митного та кримінального законодавства.

3. Встановлено, що у земельному законодавстві наявний корупційний ризик, пов'язаний з відносинами АДЕ, оскільки для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, ліній електропередачі та електронних комунікаційних мереж, а також для інших потреб, не пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва, які не виключають розміщення об'єктів альтернативної енергетики, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості, хоча методика визначення останньої на сьогодні відсутня.

4. Виявлено, що в аспекті енергетичної трансформації важливим є співвідношення таких понять як «біомаса — біогаз — біометан», адже за походженням газу є однаковими, оскільки є продуктами розкладу органічної речовини, але за їх господарським призначенням — відрізняються, що обумовлює необхідність детального правового врегулювання відносин виробництва, використання та зберігання на міжгалузевому рівні.

5. Запропоновано, в умовах трансформації вузьких регіонів розрізняти господарську діяльність та природні процеси, що супроводжують відносини з ГВР: 1) господарська діяльність: — геологічне вивчення ГВР, у тому числі дослідно-промислова розробка; — видобування ГВР; — вилучення ГВР під час дегазації; — використання ГВР як матеріального та/або енергетичного ресурсу; 2) природний процес, пов'язаний із господарською діяльністю — контрольована емісія ГВР; 3) природний процес, не пов'язаний із господарською діяльністю — неконтрольована емісія ГВР.

6. Запропоновано концептуальне бачення розвитку права альтернативної енергетики відносно систематизації його джерел не тільки на рівні Енергетичного кодексу України, а й на рівні внутрішньої структури тому «Енергоресурсне право», в якій, окрім книг про «традиційні» енергетичні ресурси, буде включено й книгу «Право альтернативної енергетики», де у відповідних розділах, підрозділах та главах знайдуть відображення приписи

щодо врегулювання специфічної сукупності енергетичних відносин.

7. Визначено одним з перспективних напрямів для подальшого розвитку права альтернативної енергетики формування та врегулювання відносин ланки «альтернативне джерело енергії — об'єкт альтернативної енергетики (моно- чи комбінований) — місце розташування об'єкта альтернативної енергетики (техногенний, геогенний чи техно-геогенний об'єкт, ресурс)». За такого під-

ходу, наприклад, відносини з генерації сонячної енергії об'єктом, розташованим на землі, водному або гірничому об'єкті, на дахах та/або фасадах будівель та інших капітальних споруд, потребуватимуть регламентації відповідним структурним утворенням національного законодавства.

Перспективним напрямом для подальших досліджень уявляється розгляд правових аспектів принципів та інструментів енергетичної трансформації Європейського Союзу.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 (затверджено Законом України № 2102-IX від 24.02.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 06.02.2024)
2. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки : Закон України від 11 липня 2001 р. № 2623-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-14#Text> (дата звернення: 06.02.2024)
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності : Закон України від 21 грудня 2023 р. № 3534-IX. *Голос України*. 2024. № 2.
4. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. № 373-р. *Офіційний вісник України*. 2023. № 47. Ст. 2575.
5. Харитоновна Т., Григор'єва Х. Доктрина правового регулювання альтернативної енергетики в Україні: сучасні тенденції розвитку. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31), vol. 2. P. 237–245. doi: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.2.42>.
6. Павлига А. В. Правове регулювання використання альтернативних джерел енергії в Україні: дис...доктора філос. за спец. 081 «Право»; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 231 с.
7. Лєгеца Ю., Пушкіна О., Паутов Г. Використання сонячної енергії як напрям забезпечення вимог життєздатності населених пунктів: нормативно-правовий аспект. *Law. State. Technology*. 2022. 3. P. 3–8. doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2022-3-1>.
8. Дороніна І. І. Нормативно-правове забезпечення розвитку відновлюваної енергетики в Україні. *Public Administration and Local Government*. 2020. Is. 1(44). С. 31–43. doi: <https://doi.org/10.33287/102005>.
9. Мєлєх Л., Нагірняк О. Правове регулювання альтернативної енергетики в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 2 (30). С. 159–166. doi: <http://doi.org/10.23939/law2021.30.159>.
10. Григорєцька І. І. Правове регулювання відновлювальної енергетики: європейський та український підходи. *Морська безпека*. 2023. 1. С. 9–15. doi: <https://doi.org/10.32782/msd/2023.1.2>.
11. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20 лютого 2003 р. № 555-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text> (дата звернення: 06.02.2024).
12. Кірін Р., Грищак С. Енергетичне законодавство України: довоєнна стратегія, повоєнна трансформація. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. 4 (48). P. 353–362. doi: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.56>.
13. Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України : Закон України від 30 червня 2023 р. № 3220-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 72. Ст. 4102.
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії : Закон України від 21 липня 2020 р. № 810-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810-20#Text> (дата звернення: 06.02.2024).
15. Про управління відходами : Закон України від 20 червня 2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text> (дата звернення: 06.02.2024).
16. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 06.02.2024).
17. Про альтернативні види палива : Закон України від 14 січня 2000 р. № 1391-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text> (дата звернення: 06.02.2024).
18. Kirin R. S., Khomenko V. L., Illarionov O. Yu., Koroviaka Ye. A. Dichotomy of legal provision of ecological safety in excavation, extraction and use of coal mine methane. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2022. № 5. P. 128–135. doi: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2022-5/128>.
19. Про газ (метан) вугільних родовищ : Закон України від 21 травня 2009 р. № 1392-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-17#Text> (дата звернення: 06.02.2024).

References

1. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini [On the introduction of martial law in Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 liutoho 2022 r. № 64/2022 (zatverdzheno Zakonom Ukrainy № 2102-IX vid 24.02.2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> [in Ukrainian].
2. Pro priorityetni napriamy rozvytku nauky i tekhniky [On the priority areas of science and technology development]: Zakon Ukrainy vid 11 lypnia 2001 r. № 2623-III. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-14#Text> [in Ukrainian].
3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo priorityetnykh napriamiv rozvytku nauky i tekhniky ta innovatsiinoi diialnosti [On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Priority Areas of Science and Technology Development and Innovation Activities]: Zakon Ukrainy vid 21 hrudnia 2023 r. № 3534-IX. (2024). *Holos Ukrainy*, 2 [in Ukrainian].
4. Pro skhvalennia Enerhetychnoi stratehii Ukrainy na period do 2050 roku [On approval of the Energy Strategy of Ukraine until 2050]: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 kvitnia 2023 r. № 373-r. (2023). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 47, 2575 [in Ukrainian].
5. Kharytonova, T., & Hryhorieva, Kh. (2020). Doktryna pravovoho rehuliuвання alternatyvnoi enerhetyky v Ukraini: suchasni tendentsii rozvytku [The Doctrine of legal Regulation of alternative Energy in Ukraine: current Development Trends]. *Knowledge, Education, Law, Management*, 3 (31), 2, 237–245. doi: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.2.42> [in Ukrainian].
6. Pavlyha, A. V. (2023). Pravove rehuliuвання vykorystannia alternatyvnykh dzherel enerhii v Ukraini [Legal regulation of the use of alternative energy sources in Ukraine]. *PhD's thesis*. Odesa: Natsionalnyi universytet “Odeska yurydychna akademiia” [in Ukrainian].
7. Leheza, Yu., Pushkina, O., & Pautov, G. (2022). Vykorystannia soniachnoi enerhii yak napriam zabezpechennia vymoh zhyttiezdatnosti naselenykh punktiv: normatyvno-pravovyi aspekt [Administrative and legal regime of the use of solar energy facilities in Ukraine in the light of ensuring the viability requirements of populated points]. *Law. State. Technology*, 3, 3–8, doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2022-3-1> [in Ukrainian].
8. Doronina, I. (2020). Normatyvno-pravove zabezpechennia rozvytkuvidnovliuvanoi enerhetyky v Ukraini [Regulatory and legal Support for the Development of the renewable energy Sector in Ukraine]. *Public Administration and Local Government*, 1 (44), 31–43. doi: <https://doi.org/10.33287/102005> [in Ukrainian].
9. Melekh, L., & Nagirnyak, O. (2021). Pravove rehuliuвання alternatyvnoi enerhetyky v Ukraini [Legal Regulation of alternative Energy in Ukraine]. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: “Legal Sciences”*, 2 (30), 159–166. doi: <http://doi.org/10.23939/law2021.30.159> [in Ukrainian].
10. Hryhoretska, I. I. (2023). Pravove rehuliuвання vidnovliuvanoi enerhetyky: yevropeiskyi ta ukraïnskyi pidkhody [Legal regulation of renewable Energy Industry: European and Ukrainian Approaches]. *Maritime Security*, 1, 9–15. doi: <https://doi.org/10.32782/msd/2023.1.2> [in Ukrainian].
11. Pro alternatyvni dzherela enerhii [About alternative energy sources]: Zakon Ukrainy vid 20 liutoho 2003 r. № 555-IV. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text> [in Ukrainian].
12. Kirin, R., & Hryshchak, S. (2022). Enerhetychne zakonodavstvo Ukrainy: dovoienna stratehiia, povoienna transformatsiia [Energy legislation of Ukraine: pre-war strategy, post-war transformation]. *Knowledge, Education, Law, Management*, 4 (48), 353–362. doi: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.56> [in Ukrainian].
13. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vidnovlennia ta “zelenoi” transformatsii enerhetychnoi systemy Ukrainy [On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Restoration and Green Transformation of the Energy System of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 30 chervnia 2023 r. № 3220-IX. (2023). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 72, 4102 [in Ukrainian].
14. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo udoskonalennia umov pidtrymky vyrobnytstva elektrychnoi enerhii z alternatyvnykh dzherel enerhii [On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Improving the Conditions for Supporting the Production of Electricity from Alternative Energy Sources]: Zakon Ukrainy vid 21 lypnia 2020 r. № 810-IX. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810-20#Text> [in Ukrainian].
15. Pro upravlinnia vidkhodamy [About waste management]: Zakon Ukrainy vid 20 chervnia 2022 r. № 2320-IX. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text> [in Ukrainian].
16. Zemelnyi kodeks Ukrainy [Land Code of Ukraine] vid 25 zhovtnia 2001 r. № 2768-III. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> [in Ukrainian].
17. Pro alternatyvni vydy palyva [About alternative fuels]: Zakon Ukrainy vid 14 sichnia 2000 r. № 1391-XIV. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text> [in Ukrainian].
18. Kirin, R. S., Khomenko, V. L., Illarionov, O. Yu., & Koroviaka, Ye. A. (2022). Dichotomy of legal provision of ecological safety in excavation, extraction and use of coal mine methane. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 5, 128–135. doi: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2022-5/128>.
19. Pro haz (metan) vuhilnykh rodovyshch [About gas (methane) from coal deposits]: Zakon Ukrainy vid 21 travnia 2009 r. № 1392-VI. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-17#Text> [in Ukrainian].

Кравчик Сергій Миколайович

аспірант кафедри цивільного, господарського права та процесу Академії адвокатури України

Kravchuk Serhii

Postgraduate Student of the Department of Civil, Commercial Law and Procedure Academy of Advocacy of Ukraine

ORCID: 0000-0003-4940-2097

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9643

ВИКЛЮЧЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ

EXCLUSION AND RELEASE FROM ECONOMIC AND LEGAL RESPONSIBILITY IN THE FIELD OF ENERGY

Анотація. Вступ: у статті проаналізовано сучасний стан досліджень підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності (далі – підстави) в цілому та у сфері енергетики окремо, досліджено існуючі підстави у сфері енергетики.

Вивчено роль і місце державних органів у формуванні і регулюванні підстав у сфері енергетики, специфіку їх застосування в сфері енергетики, існуючі проблемні питання її застосування.

Запропоновано шляхи удосконалення нормативного регулювання підстав у сфері енергетики, відповідних досліджень та розробок.

Мета: виявлення закономірностей в застосуванні підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики, розкриття підстав, основних ознак, відмінностей між виключенням та звільненням від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики в сучасних умовах її існування після створення енергетичних ринків в Україні (ринки природного газу і електроенергії), введення карантину в зв'язку з захворюваністю на вірус COVID-19, повномасштабним вторгненням РФ в Україну для виявлення сутнісних ознак таких підстав в сфері енергетики.

Матеріали і методи: матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правові акти, що визначають підстави виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики 2) праці вітчизняних та зарубіжних авторів, що провадять свої науково-практичні дослідження в сфері підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності 3) практика вітчизняних судів.

В процесі здійснення дослідження було використано такі наукові методи: теоретичного узагальнення та групування; формалізації, аналізу та синтезу; логічного узагальнення результатів (формулювання висновків).

Результати: у науковій статті виявлено основні закономірності в застосуванні підстав у сфері енергетики, розкрито підстави, основні ознаки, відмінностей між виключенням та звільненням від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики, наведено актуальні приклади застосування таких підстав до суб'єктів господарювання.

Перспективи: у подальших наукових дослідженнях пропонується зосередити увагу на практичних рекомендаціях, впровадження яких дасть змогу в повній мірі реалізувати заходи виключення та звільнення від відповідальності в сфері енергетики.

Ключові слова: енергетика, електроенергетика, господарська діяльність, господарсько-правова відповідальність, виключення господарсько-правової відповідальності, звільнення від господарсько-правової відповідальності, надзвичайна ситуація, надзвичайний стан, обставини непереборної сили, фрустрація, форс-мажор.

Summary. Introduction: the article analyses the current state of research on grounds for exclusion and exemption from economic and legal responsibility (hereinafter – grounds) in general and in the field of energy separately, the existing grounds in the field of energy are investigated.

The role and place of state bodies in the formation and regulation of grounds in the field of energy, the specifics of their application in the field of energy, and existing problematic issues of its application are studied.

Ways to improve the regulatory framework in the field of energy, relevant research and development are proposed.

Purpose: identify patterns in the application of the grounds for exclusion and exemption from economic and legal responsibility in the energy sector, to reveal the grounds, main features, differences between exclusion and exemption from economic and legal responsibility in the energy sector in the modern conditions of its existence after the creation of energy markets in Ukraine (natural gas and electricity markets), the introduction of quarantine in connection with the incidence of the COVID-19 virus, the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine to identify the essential signs of such grounds in the field of energy.

Materials and methods: the research materials are: 1) regulatory and legal acts determining the grounds for exclusion and exemption from economic and legal responsibility in the field of energy 2) works of domestic and foreign authors conducting their scientific and practical research in the field of grounds for exclusion and exemption from economic and legal responsibility 3) practice of domestic courts.

In the process of carrying out the research, the following scientific methods were used: theoretical generalization and grouping; formalization, analysis and synthesis; logical generalization of results (formulation of conclusions).

Results: the scientific article revealed the main regularities in the application of grounds in the field of energy, revealed the grounds, main features, differences between exclusion and exemption from economic and legal responsibility in the field of energy, provided actual examples of the application of such grounds to business entities.

Prospects: in further scientific research, it is proposed to focus attention on practical recommendations, the implementation of which will make it possible to fully implement the measures of exclusion and exemption from responsibility in the field of energy.

Key words: energy, electric power industry, economic activity, economic and legal responsibility, exclusion of economic and legal responsibility, exemption from economic and legal responsibility, emergency, state of emergency, circumstances of force majeure, frustration, force majeure.

Постановка проблеми. Актуальність питання значно виросла в зв'язку з останніми подіями в світі та Україні, зокрема пандемії COVID-19, повномасштабного вторгнення Росії. Як зазначено, в ст. 5 ГЗ України [1] правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Отже, держава взяла на себе зобов'язання щодо створення оптимальних механізмів ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів.

Одним з механізмів ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання є визначена законодавством можливість притягнення учасників господарських відносин до господарсько-правової відповідальності за вчинене правопорушення у сфері господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан досліджень виключення і звільнення від господарсько-правової відповідальності знаходиться на досить високому рівні. Виключення і звільнення від господарсько-правової відповідальності досліджувалося багатьма вченими.

Так, Церковна О.В. досліджувала поняття «звільнення від цивільно-правової відповідальності», його суть, зміст, правову природу [2].

Проблемні питання, теоретико-правові засади виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності в своїй монографії

вивчали Оніщенко Н.М., Шевченко А.Є., Скрипнюк О.В., Федоренко В.Л., Щербина В.І., Баулін Ю.В. та інші [3].

Каленіченко Л.І. досліджувала підстави виключення юридичної відповідальності його поняття, ознаки [4].

Андрієнко І.С., Мирза С.С., Церковна О.В., досліджували характеристику понять «виключення цивільно-правової відповідальності» та «звільнення від цивільно-правової відповідальності» [5].

Т.О. Гордієнко досліджував питання форс-мажорних обставин в господарських зобов'язаннях [6].

Примак В.Д. вивчав питання непереборної сили у контексті цивільно-правової відповідальності [7].

Гринько С.Д. вивчав непереборну силу, як безумовну підставу звільнення від відповідальності в цивільному праві України [8].

Більш сучасні дослідження проводила Згама А.О. щодо питання звільнення від господарсько-правової відповідальності в умовах карантину [9].

При цьому, дослідження питань виключення і звільнення від господарсько-правової відповідальності в сфері енергетики в загальнодоступних джерелах не виявлено, тому зазначена тема набуває актуальності на тлі подій сьогодення.

Метою статті є: виявлення закономірностей в застосуванні підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики, розкриття підстав, основних ознак, відмінностей між виключенням та звільненням від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики в сучасних умовах її існування після створення енергетичних ринків в Україні (ринки природного газу і електроенергії), введення карантину в зв'язку з захворюваністю на вірус COVID-19, повномасштабним вторгненням РФ

в Україну для виявлення сутнісних ознак таких підстав в сфері енергетики.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правові акти, що визначають підстави виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності у сфері енергетики 2) праці вітчизняних та зарубіжних авторів, що провадять свої науково-практичні дослідження в сфері підстав виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності 3) практика вітчизняних судів.

В процесі здійснення дослідження було використано такі наукові методи: теоретичного узагальнення та групування; формалізації, аналізу та синтезу; логічного узагальнення результатів (формулювання висновків).

Виклад основного матеріалу. Застосування заходів господарсько-правової відповідальності, окрім позитивних наслідків для кредитора має негативні економічні та/або правові наслідки для боржника, тому справедливим і доречним є формування механізмів виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності, а відповідно і від негативних наслідків такої відповідальності, за умови наявності підстав, які визначені законом та/або договором, тобто механізмів, які унеможливають несправедливе притягнення до відповідальності боржника.

Фактично такі механізми визначають межі господарсько-правової відповідальності суб'єкта господарювання, тобто встановлюють випадки, за умови настання яких, боржник не має нести тягар негативних наслідків за вчинене правопорушення або може бути звільнений від такої відповідальності.

З метою подальшого дослідження питання виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності, пропонується визначити що ж розуміється під цими поняттями, в чому їх відмінність.

Так, в монографії «Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення» [3, с. 40–41] зазначено, що у працях із загальної теорії права немає визнаної точки зору щодо питання відмінності між поняттями виключення та звільнення від відповідальності.

Більш того, відсутня і єдність поглядів стосовно того, чи має поняття «виключення юридичної відповідальності» розглядатися окремо, як самостійний феномен, чи воно є тісно пов'язаним із такими суміжними категоріями, як «звільнення від юридичної відповідальності» та «обмеження юридичної відповідальності».

Частина сучасних правознавців веде мову лише про обставини, «що виключають юридичну відповідальність». Так, А.М. Чувакова [10] під час розкриття проблеми дефективності юридичних фактів висвітлює думку А.Б. Венгерова, який зараховує до числа обставин, що виключають

юридичну відповідальність, відсутність чи дефектність складу правопорушення, зокрема, наявність казусу (випадку), який проявляється там, де відсутній причинно-наслідковий зв'язок між дією (бездіяльністю) та результатом; відсутність суб'єкта правопорушення; відсутність суб'єктивної сторони правопорушення, а також такі соціальні явища як непереборна сила, необхідна оборона та крайня необхідність.

Отже, на сьогодні можна стверджувати, про відсутність єдності наукових думок в питанні розмежування понять виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності.

В законодавстві питання звільнення від відповідальності відображено в нормах ст. 219 ГК України, де зокрема зазначено, що сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин. Про виключення відповідальності законодавець зазначає в ч. 3 ст. 216 ГК України, в контексті того, що сторони у господарському договорі не можуть зазначати про виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції, отже законодавство оперує поняттями «звільнення», «виключення», «обмеження» господарсько-правової відповідальності.

Так, в монографії «Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення» [3, с. 52] зазначено, що поняття «виключення юридичної відповідальності» внаслідок його багатозначності може вживатися у широкому та вузькому значенні.

У широкому значенні, термін «виключення» слід розглядати як «недопущення наявності, виникнення чогось» (уданому випадку — юридичної відповідальності) за певних умов. Саме у такому значенні слід вести мову про «виключення юридичної відповідальності». Іншими словами, за певних умов юридична відповідальність є «неприпустимою», тобто не настає взагалі.

Разом із тим, термін «виключення» може вживатися в іншому, вузькому, значенні — як «припинення дії чого-небудь» (у нашому випадку — процесу реалізації правовідносин відповідальності) шляхом роз'єднання з загальною системою (тобто з системою правовідносин, що виникають внаслідок порушення певних прав).

У такому значенні поняття «виключення юридичної відповідальності» наближається до поняття «звільнення від юридичної відповідальності» і саме у такій якості розглядається у літературі.

Визначальним фактором, котрий дає можливість розмежувати зазначені поняття, є момент виникнення обставин, котрі виступають як підстави виключення юридичної відповідальності чи підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Отже, теоретичні дослідження свідчать про необхідність розмежування цих понять, для їх ефективного застосування на практиці.

Як видно з зазначеного вище, виключення і звільнення співвідносяться, як дві окремі категорії. Відповідальність виключається завжди, за наявності певних підстав, таке виключення не залежить від волі будь-якої особи, при настанні таких підстав відповідальність не має меж, а вона виключається, як юридично значима дія — юридичний факт.

Звільнення допускається, лише за наявності певних підстав передбачених договором, законом, а тому фактично за згодою сторін і за умови дотримання визначеного порядку засвідчення таких підстав, тому тут мова йде про притягнення особи до відповідальності, але така відповідальність обмежується певними межами, аж до повного звільнення від негативних наслідків такої відповідальності. При цьому, конкретні випадки виключення і звільнення від відповідальності можуть співпадати.

Далі, пропонується більш детально розглянути питання виключення відповідальності в цілому та окремо в сфері енергетики, особливості, проблемні питання застосування.

Загальною особливістю виключення і звільнення від відповідальності в сфері енергетики є значна зарегульованість цих питань на рівні нормативних актів і форм типових та примірних договорів, як правило, в сфері енергетики сторони позбавлені права визначати умови договорів на власний розсуд.

Випадки, які виключають відповідальність в сфері енергетики можна умовно поділити на випадки, які виключають відповідальність, в зв'язку з закінченням строків до її притягнення (адміністративно-господарські санкції); в зв'язку з завчасним попередженням про виявлене порушення та відсутністю негативних наслідків для кредитора (стосується випадків, порушення існуючих правил на енергетичних ринках); в зв'язку з тим, що негативні наслідки правопорушення були викликані навмисними діями кредитора; в зв'язку з настанням обставин непереборної сили.

Випадки, які виключають відповідальність в зв'язку з закінченням строків до її притягнення, як правило стосуються ліцензіатів на енергетичних ринках (операторів системи, трейдерів, постачальників, виробників електричної енергії) та пов'язані з виключенням відповідальності у вигляді застосування адміністративно-господарських санкцій.

Так, в ст. 77 Закону України «Про ринок електричної енергії» [12] зазначено, що застосування санкцій, передбачених цією статтею, не допускається, якщо правопорушення було виявлено через п'ять або більше років після його скоєння (у разі

триваючого порушення — його припинення) або виявлення його наслідків. Аналогічні норми містяться і в ст. 59 Закону України «Про ринок природного газу» [12].

Щодо випадків, які виключають відповідальність, в зв'язку з завчасним попередженням про виявлене порушення та відсутністю негативних наслідків для кредитора (стосується випадків, порушення існуючих правил на енергетичних ринках), то такі випадки направлені на захист прав добросовісних споживачів, тобто споживачів які хоча й допустили формальне господарське порушення в сфері енергетики (зрив, пошкодження пломб), але з власної ініціативи завчасно повідомили кредитора про виявлені факти, а таке порушення не мало негативних наслідків для кредитора. В такому випадку відповідальність споживача виключається. При цьому, тягар доказування наявності завчасного попередження в даному випадку покладається на споживача (боржника), що потрібно обов'язково враховувати при застосуванні такого випадку виключення відповідальності.

Випадки виключення відповідальності, в зв'язку з тим, що негативні наслідки правопорушення були викликані навмисними діями кредитора передбачені положеннями типових договорів на енергетичних ринках і спрямовані на захист інтересів боржника.

Так, відповідальність Споживача послуг з розподілу електричної енергії перед оператором системи¹ у вигляді сплати пені за порушення строків оплати та/або у вигляді сплати вартості необлікованої електричної енергії за порушення розрахункового обліку виключається, якщо він доведе, що порушення виникли з вини оператора системи або внаслідок дії обставин непереборної сили. Тобто, якщо, наприклад, прилад обліку був пошкоджений, вийшов з ладу, тощо внаслідок неправомірних дій оператора системи, то відповідальність споживача виключається. Типові договори в сфері природного газу, договори в сфері трубопровідного транспорту таких норм не містять.

Найбільш специфічними випадками виключення відповідальності в сфері енергетики є випадки, які виключають відповідальність в зв'язку з настанням обставин непереборної сили. Це, зокрема пов'язано з дещо суперечливим нормативним регулюванням даного питання, необхідністю чіткого розмежування понять «непереборна сила» та «форс-мажор», великою кількістю таких випадків на практиці в сфері енергетики.

¹ Оператор системи розподілу — юридична особа, відповідальна за безпечну, надійну та ефективну експлуатацію, технічне обслуговування та розвиток системи розподілу і забезпечення довгострокової спроможності системи розподілу щодо задоволення обґрунтованого попиту на розподіл електричної енергії з урахуванням вимог щодо охорони навколишнього природного середовища та забезпечення енергоефективності (п. 56 ст. 1 ЗУ «Про ринок електричної енергії»).

Щодо нормативного визначення поняття «непереборної сили» в сфері енергетики, то такого визначення не наведено, хоча вираз «непереборна сила» використовується в нормах Закону України «Про ринок електричної енергії» (п. 36¹ ч. 1 ст. 1, ч. 10 ст. 38), в сферах природного газу та трубопровідного транспорту таке поняття в спеціальних законах не використовується.

В зазначених нормах Закону України «Про ринок електричної енергії» вираз «непереборна сила» використовується разом з виразом «надзвичайна ситуація», а настання однієї з цих подій виключає можливість надання відшкодування оператором системи передачі² за будь-яке зменшення фізичного права на передачу електроенергії через міждержавні перетини.

Поняття «надзвичайна ситуація» розкривається і використовується і в інших галузевих законах в сфері енергетики.

Так, в Законі України «Про ринок електричної енергії» наведено визначення поняття «надзвичайна ситуація в об'єднаній енергетичній системі України» (п. 45 ст. 1), в Законі України «Про ринок природного газу» (ст. 6) використовується поняття «кризова ситуація рівня надзвичайної ситуації», в Законі України «Про трубопровідний транспорт» [13, ст. 9, 18 ...] використовується поняття «надзвичайна ситуація»³.

З викладеного можна зробити висновок, що в сфері енергетики поняття «обставини непереборної сили» і «надзвичайна ситуація», «кризова ситуація» є тотожними і використовуються для визначення одних і тих же подій, обставин, юридичних фактів, але в силу специфіки формування понятійного апарату саме в даній сфері, більш вживаним є поняття «надзвичайна ситуація». Хоча законодавство в сфері електроенергетики оперує вказаними поняттями одночасно, як вони співвідносяться і чим відрізняються в законодавстві не зазначено.

Загальне поняття «надзвичайна ситуація» наведено в нормах Кодексу цивільного захисту [14], де вказано, що надзвичайна ситуація — обстановка, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею та ін., що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріаль-

них збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

В сфері енергетики є суб'єкти, які надають послуги, постачають енергетичні ресурси одночасно мільйонам споживачів, на території області, або ж і всієї України (ПрАТ «НЕК Укренерго», АТ «НАК Нафтогаз України» та ін.), тому будь — які порушення у процесі здійснення ними власної господарської діяльності можуть вплинути на велику кількість споживачів.

Необхідність недопущення, мінімізації негативних наслідків від таких порушень, стало підставою для створення специфічних правових механізмів, які дозволяють вводити надзвичайний стан лише в певних сферах енергетики, з метою забезпечення збереження цілісності і стійкості енергетичних систем (об'єднаної енергетичної системи України (електроенергетика), газотранспортної та газорозподільної систем).

Такі правові механізми стали досить актуальними після цілеспрямованих обстрілів росією енергетичної інфраструктури України.

Так, в сфері електроенергетики, 16.12.2022 внаслідок масованих ракетних обстрілів з боку РФ по енергетичній інфраструктурі України відбулася втрата понад 50% споживання Об'єднаної енергосистеми країни (ОЕС) [15], відповідно до Кодексу системи передачі (електричної енергії) [16], втрата понад 50% споживання ОЕС України визначає настання режиму системної аварії. Відповідно до Правил ринку [17, пп. 9.1.2] це стало підставою для введення режиму надзвичайної ситуації в ОЕС України. Правові наслідки таких дій, регламентовані підзаконними нормативними актами в сфері електроенергетики.

В нафтогазовій сфері затверджено та діє Національний план дій, який регулює порядок дій учасників взаємовідносин в зазначеній сфері під час введення кризових ситуацій різного рівня [18].

В сфері трубопровідного транспорту Законом України «Про трубопровідний транспорт» визначається порядок організації роботи підприємств, установ та організацій трубопровідного транспорту в умовах надзвичайного стану. В даному випадку поняття «надзвичайний стан» використовується в загальноприйнятому значенні.

В цілому можна констатувати, що в сфері енергетики надзвичайною ситуацією, яка впливає або може вплинути на виконання сторонами господарських зобов'язань є порушення нормального режиму роботи енергосистеми, окремих її складових, наслідком чого може бути порушення звичайних умов життєдіяльності населення, роботи підприємств, установ, організацій, спричинені катастрофою, аварією, пожежею або будь-якою іншою подією, яка перебуває поза волею учасників господарських відносин, негативні наслідки якої

² Оператор системи передачі електричної енергії — юридична особа, відповідальна за експлуатацію, диспетчеризацію, забезпечення технічного обслуговування, розвиток системи передачі та міждержавних ліній електропередачі, а також за забезпечення довгострокової спроможності системи передачі щодо задоволення обґрунтованого попиту на передачу електричної енергії — ПрАТ «НЕК Укренерго».

³ Надзвичайна ситуація — підстава для введення надзвичайного стану — особливого правового режиму, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях.

не можуть бути усунені за звичайних обставин і в строки працівниками відповідного суб'єкту господарювання в сфері енергетики.

Для прикладу, законодавством в сфері енергетики передбачено [19], що тривалість аварійної перерви в електропостачанні побутових споживачів (населення) не може перевищувати 22 годин, отже перерва до 22 годин вважається нормальним режимом роботи енергосистеми, а тому не є надзвичайною ситуацією, а є штатним режимом роботи енергосистеми, рівно, як і відключення споживачів від енергосистеми, в передбачених законодавствами випадках, не є надзвичайною ситуацією.

Отже, при настанні надзвичайної ситуації управнена сторона може посилатися на це, як на підставу, що виключає її відповідальність у визначених законом випадках. Про настання надзвичайної ситуації загальнодержавного рівня, в певному регіоні, в певній сфері енергетики приймається відповідний розпорядчий документ.

З викладеного вбачається, що загальноприйняте поняття «надзвичайна ситуація» і поняття «надзвичайна ситуація в енергетиці» є різними правовими механізмами за колом регулювання суспільних відносин, процедурою і підставами введення і припинення, наслідками.

Надзвичайна ситуація, в сфері енергетики характеризується наступними особливостями: є порушенням нормального режиму роботи енергосистеми, передбачена нормами спеціальних законів; факт настання підтверджується в кожному випадку індивідуально.

В сфері енергетики «обставини непереборної сили» і «надзвичайна ситуація» є тотожними, порядок їх настання, інформування про їх настання частково регулюється нормами чинного законодавства і не регулюється на рівні положень договорів, такі обставини виключають відповідальність в сфері енергетики не залежно від наявності договірних відносин між суб'єктами господарювання.

В попередній частині дослідження були розглянуті питання виключення господарсько-правової відповідальності, тому далі пропонується розглянути випадки, які можуть бути підставою для звільнення від господарсько-правової відповідальності в цілому та в сфері енергетики.

Нормами ГК України (ч. 2 ст. 218, ч. 4 ст. 219) визначено, що у разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності.

Сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер

є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у разі порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин.

Дуже схоже питання звільнення від відповідальності сформульовано в нормах ЦК України, де зазначено [20, ч. 1 ст. 617], що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за його порушення, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

Вказані норми встановлюють, що підставами для звільнення від відповідальності можуть бути випадок або непереборна сила.

При цьому, ні нормами ГК України, ні нормами ЦК України не визначено, які саме події, юридичні факти можуть бути підставами для звільнення від відповідальності, але зазначені норми вказують, що не може бути такими підставами.

Так, нормами ГК України (ч. 2 ст. 218), зазначено, що не вважаються надзвичайними і невідворотними обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів. Аналогічні норми викладені і в ЦК України (ст. 617).

Європейська практика щодо визначення обставин, з якими пов'язують звільнення від відповідальності у сфері господарювання, зводиться до того, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків.

Звільнення від відповідальності поширюється лише на той період, протягом якого існує дана перешкода, а сторона, яка не виконує свого зобов'язання, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду і про її вплив на здатність здійснити виконання. Якщо це повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як про цю перешкоду стало чи повинно було стати відомо боржникові, він нестиме відповідальність за збитки, які є результатом того, що таке повідомлення не було отримане (ст. 7.1.7 принципів Міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА) [21], ст. 79 Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [22]).

Отже, особа може бути звільнена від господарсько-правової відповідальності, якщо доведе, що негативні наслідки для кредитора були спричинені випадком або непереборною силою.

Випадком є обставина, яка призвела до порушення зобов'язання і яка характеризується відсутністю вини учасника зобов'язання та вжиттям

всіх залежних від нього заходів щодо належного виконання зобов'язання [3, с. 131].

Правова конструкція непереборної сили, як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності з причин об'єктивних обставин, застосовується в праві багатьох сучасних країн та набуло сучасного вигляду в результаті багатовікової застосування її на практиці.

Так, поняття «непереборна сила» активно використовувалося у римському приватному праві, для її позначення використовувалися терміни «*vis maior*», «*casus fortuitus*», «*damnum fatale*». Римські юристи відрізняли простий випадок від «*casus maior — vis maior*», тобто, від непереборної сили, яку вони визначали як випадок невідворотний, якому неможливо протистояти — *casus cui resisti non potest* [23].

В Україні застосовується термін «непереборна сила» (надзвичайна і невідворотна за даних умов обставина), у Великій Британії та США — фрустрація (англ. *frustration*), у Франції — форс-мажор (*force majeure*) — подія, надзвичайні обставини, які не можуть бути передбачені, попереджені або усунені будь-якими заходами), в силу Віденської конвенції 1980 року — перешкода поза контролем сторін [3, с. 133].

В цілому, можна констатувати, що поняття «непереборна сила», «фрустрація», «форс-мажор» часто застосовуються, як поняття, якими описують одні і ті ж події, але все ж таки це різні юридичні факти і їх потрібно диференціювати при застосуванні на практиці.

Так, деякі вчені чітко розмежують поняття «фрустрація» і «форс-мажор» за характером правових наслідків та характером правового регулювання.

Форс-мажор звільняє винувату сторону від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання комерційного зобов'язання, що означає, що основне зобов'язання не припиняється, а лише відтермінується його виконання, в той час як фрустрація контракту має наслідком не тільки звільнення сторони від відповідальності, але й повне припинення основного зобов'язання у зв'язку із неможливістю його виконання.

На відміну від форс-мажору, який автоматично не презюмується законодавчими актами та застосовується лише в тому випадку, якщо це прямо передбачено сторонами в контракті, на доктрину фрустрації можливо посилались, навіть якщо умови контракту не містять жодних положень про це [24].

В національному законодавстві фрустрацію і форс-мажор можна порівняти з форс-мажором передбаченим ст. 617 ЦК України та істотною зміною обставин, яка передбачена нормами ст. 652 ЦК України, що більш детально буде розглянуто, виходячи з сформованої практики Верховного Суду.

Так, Верховний Суд в Постанові від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21 [25] зазначив, що сторони зобов'язання і суди повинні чітко розрізняти дві різні правові ситуації — форс-мажор (ст. 617 ЦК України) та істотну зміну обставин (ст. 652 ЦК України). На відміну від форс-мажору істотна зміна обставин не впливає на строк виконання зобов'язань (не змінює його) і не звільняє сторону від відповідальності за невиконання, а дозволяє припинити таке виконання (розірвання договору) чи змінити умови такого виконання або умови договору в цілому (для досягнення балансу інтересів сторін, який був порушений через істотну зміну обставин).

Стаття 652 ЦК України може бути застосована в разі відсутності форс-мажору, але сторона договору має довести наявність усіх чотирьох умов, необхідних для внесення змін до договору за рішенням суду.

На відміну від форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які роблять неможливим виконання зобов'язання в принципі, істотна зміна обставин є оціночною категорією, яка полягає у розвитку договірної зобов'язання таким чином, що виконання зобов'язання для однієї зі сторін договору стає більш обтяженим, ускладненим, наприклад, у силу збільшення для сторони вартості виконуваного або зменшення цінності отримуваного стороною виконання, чим суттєво змінюється рівновага договірних стосунків, призводячи до неможливості виконання зобов'язання.

В цілому Верховний Суд сформував досить сталу практику щодо форс-мажору, в Постанові Верховного Суду по справі № 904/3886/21 від 25.01.2022 [26] року визначено ознаки форс-мажорних якими є наступні елементи: вони не залежать від волі учасників цивільних (господарських) відносин; мають надзвичайний характер; є невідворотними; унеможливають виконання зобов'язань за даних умов здійснення господарської діяльності.

По суті, позиція Верховного Суду викладена в вищезазначеній Постанові, дублює універсальні обов'язкові умови визнання і підтвердження форс-мажорних обставин, що визначені Конвенцією ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, але в Конвенції, окрім іншого зазначено також, що для визнання події форс-мажором необхідно також довести наявність причинно-наслідкового зв'язку між певною обставиною та неможливістю виконання зобов'язання.

В цій же Постанові Верховного Суду зроблено висновок, що форс-мажорні обставини не мають преюдиціального характеру, а зацікавленій стороні необхідно довести факт їх виникнення; те, що обставини є форс-мажорними для конкретного випадку. Виходячи з ознак форс-мажорних обставин, необхідно також довести їх надзвичайність та невідворотність, а тому форс-мажор не є автома-

тичною підставою для звільнення від виконання зобов'язань, стороною договору має бути підтверджено не факт настання таких обставин, а саме їхня здатність впливати на реальну можливість виконання зобов'язання.

Отже, при посиланні стороною зобов'язання на форс-мажор, як на підставу, яка звільняє сторону від відповідальності, така сторона повинна чітко розуміти, що мова йде саме про звільнення від відповідальності за невиконання, несвоєчасне виконання зобов'язання. Тобто за умови дотримання порядку засвідчення форс-мажору, строків і порядку повідомлення кредитора, боржник може бути звільнений від сплати неустойки (пені, штрафу), оперативного-господарських санкцій, стягнення збитків, але форс-мажор не звільняє сторін від виконання основного зобов'язання, не дає права його змінити, розірвати, припинити, якщо тільки інше не передбачено самим договором, тому до питання врегулювання форс-мажору потрібно уважно підходити на момент укладення договору, а не в момент настання самого форс-мажору або виявлення його негативних наслідків.

На практиці в договорах до випадків, які можуть бути визнані сторонами форс-мажором, відносять такі: війна, у тому числі неоголошена, загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, міжнародними санкціями, дії іноземного та внутрішнього ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, проведення антитерористичних операцій, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, будь-які інші дії третіх осіб, що прямо або побічно роблять неможливим або що обмежують повністю, або частково господарську діяльність Сторони, неспроможність Сторони, що виникла в результаті впливу будь-якої з наведених вище обставин, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, епізоотія, сильний шторм, циклон, ураган, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха, тощо.

В цілому, в договорі пропонується зазначати, що перелік випадків, що можуть бути визнані форс-мажором не є вичерпним, тому сторони впра-

ві посилатися на будь-яку подію, як на форс-мажор, якщо вона об'єктивно перешкоджає стороні виконати свої зобов'язання своєчасно та в повному обсязі.

Також в договорі доцільно передбачати за яких умов форс-мажор може бути підставою для одностороннього припинення зобов'язання, такою умовою може бути не припинення форс-мажору протягом певного строку, поза межами якого виконання сторонами зобов'язання стає не доцільним, інші умови погоджені сторонами.

Аналіз наукових статей, судової практики, свідчить, що як правило, випадки форс-мажору можна умовно поділити на обставини непереборної сили, дія яких викликана не антропогенними чинниками (Acts of God) (епідемія, шторм, циклон, ураган, торнадо, тощо); обставини непереборної сили, дія яких викликана антропогенними чинниками (збройний конфлікт, погроза конфлікту, акти тероризму, диверсії, безладу, заколоти, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, тощо); обставини непереборної сили, дія яких викликана, як наслідок рішень органів влади, а також пов'язані з ліквідацією наслідків, викликаних винятковими погодними умовами і непередбаченими ситуаціями; обставини, передбачені сторонами в договорі.

Враховуючи викладене, можна констатувати, що питання форс-мажору є досить вивченим і розповсюдженим, як в національній юридичній науці, так і в європейській.

По іншому питання з вивченням і реалізацією форс-мажору склалось в енергетиці. Використання традиційних договірних конструкцій форс-мажору в енергетиці, на практиці є досить ускладненим. Така ситуація пов'язана з неможливістю сторін визначити умови форс-мажору в договорах на власний розсуд, т.я. більшість договорів в сфері енергетики укладаються на умовах типових або примірних договорів, а ті положення, які в таких формах договорів викладені, являються формальним трактуванням загальноприйнятих умов договорів щодо форс-мажору і зовсім не відображають специфіки енергетики.

Типові умови договорів постачання, розподілу енергоресурсів в сфері електроенергетики та природного газу містять умови щодо форс-мажору згідно яких, факт настання форс-мажору має бути підтверджений відповідною довідкою, виданою Торгово-промисловою палатою України, про настання форс-мажору щодо кожного окремого договору, в певний строк, сторона договору для якої виконання його умов ускладнено має повідомити іншу сторону негайно, в строк 5–14 днів з моменту настання форс-мажору.

Повідомлення про форс-мажор, як правило, має бути направлено іншій стороні по договору поштовим повідомленням з описом вкладення в цінний

лист для того, щоб підтвердити факт його направлення, якщо інша сторона такий факт буде заперечувати. З одного боку такі умови є стандартними і зрозумілими, але вони абсолютно не враховують тих відносин, які спрямовані регулювати і по суті є абсурдними для енергетики.

Так, для прикладу, в місті Києві проживає близько 4 мільйонів мешканців, зареєстровано понад 75 тисяч суб'єктів господарювання, приблизно 60% з них мають діючі договори про надання послуг з розподілу електричної енергії та про постачання електричної енергії, договори про постачання, розподіл природного газу, відповідно ліцензіати, які надають зазначені послуги мають понад 2 мільйони укладених договорів з споживачами в м. Києві.

В кінці 2022 року масовані обстріли об'єктів електроенергетики, що живлять місто Київ призвели до знеструмлення електроустановок споживачів, а відповідно до неможливості виконання постачальниками послуг своїх зобов'язань по договорам, такі події мали всі підстави для того, щоб бути визнаними форс-мажором, але на практиці виконати це було не можливо, враховуючи існуючі умови типових договорів і законодавства про порядок засвідчення форс-мажору.

Так, для підтвердження факту форс-мажору постачальники енергоресурсів, враховуючи умови типових договорів, мали б направити всім своїм споживачам повідомлення про настання форс-мажору, а потім отримати по кожному окремому договору сертифікат з Торгово-промислової палати (ТПП), після його отримання направити сертифікат.

В 2024 році вартість отримання сертифікату в ТПП про засвідчення форс-мажору складає 6 405 грн, вартість відправки одного цінного листа 35 грн, таких листів потрібно два, отже для того щоб підтвердити форс-мажор хоча б з половиною з існуючих споживачів постачальники енергоресурсів тільки в м. Києві мали б витратити майже 6,5 млрд. грн., не кажучи вже про практичну неможливість виконання умов існуючих договорів щодо підтвердження форс-мажору.

Все це в своїй сукупності призводить до того, що постачальники енергоресурсів просто не використовують на практиці форс-мажор, як підставу для звільнення їх від юридичної відповідальності, а це в свою чергу призводить з одного боку до безпідставного порушення прав споживачів таких енергоресурсів, з іншого — до безпідставного притягнення до юридичної відповідальності постачальників енергоресурсів.

З точки зору споживачів енергоресурсів, існуючий порядок повідомлення і засвідчення форс-мажору для більшості з них також є обтяжливим, адже не вдаючись до послуг професійних юристів дотриматись усіх умов щодо належного і своєчасного засвідчення форс-мажору вкрай тяжко, а не

дотримання таких умов призводить, як правило, до неможливості в подальшому посилатися на форс-мажор.

Вирішення зазначених проблем в енергетиці можливе шляхом зміни підходів держави до регулювання договірних відносин. Держава має надати право учасникам відносин в сфері енергетики визначати певні розділи типових договорів на власний розсуд, враховуючи специфіку їх діяльності, практичні обмеження реалізації умов договору, залишаючи в типових формах лише основні умови таких договорів (права та обов'язки, порядок зміни, припинення договору, тощо) або встановлення в типових формах договорів умов щодо виключення і звільнення від відповідальності, які могли б бути реалізовані на практиці.

Такими умовами типових договорів щодо форс-мажору можуть бути надання права постачальникам енергетичних ресурсів повідомляти про форс-мажор одночасно всім своїм споживачам або конкретно визначеним категоріям таких споживачів (споживачі в певному будинку, вулиці, місті, тощо), шляхом публікації відповідної інформації на власному сайті та/або на сайті Регулятора⁴, ТПП, тощо. Надати право підтверджувати факт настання форс-мажору, шляхом отримання безкоштовної довідки від Регулятора, іншого державного органу.

Такі зміни могли б забезпечити реалізацію на практиці умов договорів щодо форс-мажору в сфері енергетики і був би дотриманий справедливий баланс інтересів учасників енергетичних ринків.

Загалом щодо документів на підтвердження форс-мажору (сертифікатів ТПП), то в сферах масового споживання (енергетика, мобільний зв'язок, телекомунікаційні послуги, тощо), доцільно було б максимально спростити та здешевити їх отримання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Інститути виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності відіграють не менш важливу роль, ніж господарські санкції, надаючи можливість управленій стороні уникнути несправедливої відповідальності, при цьому не порушуючи прав кредитора на справедливе відшкодування.

Реалізація заходів виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності повинна здійснюватися з дотриманням норм чинного законодавства та/або положень договорів, т.я. недотримання таких норм і положень має своїм наслідком неможливість посилення управленою стороною на такі обставини.

Виключення та звільнення від господарсько-правової відповідальності в сфері енергетики регульовані на рівні норм законодавства, положень

⁴ Регулятор — Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

договорів тільки формально, адже застосування таких норм на практиці є вкрай обтяжливим для учасників відносин в сфері енергетики.

Саме по собі існування норм права, які неможливо реалізувати, фактично свідчить про порушення державою ст. 8 Конституції України, в якій зазначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рів-

ності тощо. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [27].

Отже, держава повинна максимально сприяти впровадженню саме тих і таких норм права, які б відповідали не тільки критерію щодо їх якості, а ще й могли бути вільно застосовані учасниками господарських відносин на практиці відповідаючи справедливим очікуванням таких осіб щодо наслідків дій, які вони можуть вчиняти відповідно до норм Закону чи положень договору.

Література

1. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
2. Церковна О. В. Щодо визначення поняття «звільнення від цивільно-правової відповідальності». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 4. С. 79–82.
3. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. відп. рсд. Ю. В. Баялін. Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.
4. Каленіченко Л. І. Підстави виключення юридичної відповідальності: поняття, ознаки. *Jurnalul juridic national: teorii si practica*. 2017. № 3(25). Р. 14–17.
5. Андриєнко І. С., Мирза С. С., Церковна О. В. Характеристика понять «виключення цивільно-правової відповідальності» та «звільнення від цивільно-правової відповідальності». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 99–103.
6. Гордієнко Т. О. Форс-мажорні обставини в господарських зобов'язаннях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 183–186. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/39.pdf (дата звернення: 23.01.2024).
7. Примак В. Д. Непереборна сила у контексті цивільно-правової відповідальності. *Вісник господарського судочинства*. 2001. № 4. С. 167–173.
8. Гринько С. Д. Непереборна сила як безумовна підстава звільнення від відповідальності в цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 185–189.
9. Згама А. О. Звільнення від господарсько-правової відповідальності: актуальні питання в умовах карантину. *Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 296–299.
10. Чувакова А. М. Проблема дефектності юридических фактов. *Актуальні проблеми держави та права*. Одеса: Астропринт, 1999. Вип. 6. Ч. 1. С. 115–121.
11. Про ринок електричної енергії : Закон України № 2019-VIII від 13.04.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27–28. Ст. 312. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
12. Про ринок природного газу : Закон України № 329-VIII від 09.04.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 27. Ст. 234. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
13. Про трубопровідний транспорт : Закон України № 192/96-ВР від 15.05.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 29. Ст. 139. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
14. Кодекс цивільного захисту України : Закон України № 5403-VI від 02.10.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34–35. Ст. 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
15. Укренерго оголосило надзвичайну ситуацію для учасників ринку електроенергії. *Chas News*. 2022. URL: <https://chas.news/news/ukrenergo-ogolosilo-nadzvichainu-situatsiyu-u-sferi-energetiki> (дата звернення: 23.01.2024).
16. Про затвердження Кодексу системи передачі : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 № 309. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309874-18#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
17. Про затвердження Правил ринку : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 № 307. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0307874-18#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

18. Про затвердження Національного плану дій : Наказ Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 02.11.2015 № 687. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1458-15#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

19. Про затвердження Порядку забезпечення стандартів якості електропостачання та надання компенсацій споживачам за їх недотримання: Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 14.03.2018 № 307. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0375874-18#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

20. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV ВІД 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

21. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. Переклад укр. мовою Білоуса О.С. *UNIDROIT*. 2010. 40 с. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 23.01.2024).

22. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980. Набуття чинності для України: 01.02.1991. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 23.01.2024).

23. Кривенко Ю.В. Непереборна сила — історія та сучасність. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 638–640. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b402b2b5-0ae8-4713-bd1c-ab5f84b33b9c/content> (дата звернення: 23.01.2024).*

24. Ходжалієва С. Фрустрація в контрактному праві чи є вона альтернативою форс-мажору? *Вища школа адвокатури НААУ: вебсайт*. 2022. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/chomu-frustratsiya-v-kontraktnomu-pravine-pro-rozcharuvannya-ta-chy-ye-vona-alternatyvoyu-fors-mazhoru> (дата звернення: 23.01.2024).

25. Постанова Верховного Суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21. *LIGA360*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/106078967> (дата звернення: 23.01.2024).

26. Постанова Верховного Суду по справі № 904/3886/21 від 25.01.2022. *LIGA360*. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_ (дата звернення: 23.01.2024).

27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15-рп/2004. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 23.01.2024).

References

1. Hospodarskyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy № 436-IV vid 16.01.2003 [Economic Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 436-IV dated January 16, 2003]. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> [in Ukrainian].

2. Tserkovna, O. V. (2015). Shchodo vyznachennia poniattia “zvinnennia vid tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti” [Regarding the definition of the concept of “exemption from civil liability”]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys — South Ukrainian legal journal*, 4, 79–82 [in Ukrainian].

3. Baulin, Yu. V. (2013). Iurydychna vidpovidalnist: problemy vykliuchennia ta zvinnennia [Legal liability: issues of exclusion and dismissal]. Donetsk: PP “VD “Kalmius” [in Ukrainian].

4. Kalienichenko, L. I. (2017). Pidstavy vykliuchennia yurydychnoi vidpovidalnosti: poniattia, oznaky [Grounds for exclusion of legal responsibility: concepts, signs]. *Jurnalul juridic national: teorii si practica — Jurnalul juridic national: teorii si practica*, 3(25), 14–17 [in Ukrainian].

5. Andriienko, I. S., Myrza, S. S., & Tserkovna, O. V. (2022). Kharakterystyka poniat “vykliuchennia tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti” ta “zvinnennia vid tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti” [Characteristics of the concepts of “exclusion of civil liability” and “exemption from civil liability”]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys — South Ukrainian legal journal*, 3, 99–103 [in Ukrainian].

6. Hordienko, T. O. (2022). Fors-mazhorni obstavyny v hospodarskykh zoboviazanniakh [Force majeure circumstances in business obligations]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal — Legal scientific electronic journal*, 12, 183–186. Retrieved from http://lsej.org.ua/12_2022/39.pdf [in Ukrainian].

7. Prymak, V. D. (2001). Nepereborna syla u konteksti tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti [Force majeure in the context of civil liability]. *Visnyk hospodarskoho sudochynstva — Herald of economic justice*, 4, 167–173 [in Ukrainian].

8. Hryenko, S. D. (2007). Nepereborna syla yak bezumovna pidstava zvinnennia vid vidpovidalnosti v tsyvilnomu pravi Ukrainy [Irresistible force as an unconditional basis for exemption from liability in the civil law of Ukraine]. *Universytetski naukovi zapysky — University scientific notes*, 2 (22), 185–189 [in Ukrainian].

9. Zghama, A. O. (2020). Zvlnennia vid hospodarsko-pravovoi vidpovidalnosti: aktualni pytannia v umovakh karantynu [Exemption from economic and legal responsibility: topical issues in quarantine conditions]. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: u 3 t.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. — Legal life of modern Ukraine: in 3 volumes: materials of the international science and practice conf.* (pp. 296–299). Odesa: Helvetyka [in Ukrainian].

10. Chuvakova, A. M. (1999). Problema defektnosti yuridicheskikh faktov [The problem of defectiveness of legal facts]. *Aktualni problemy derzhavy ta prava — Actual problems of the state and law*. Odesa: Astroprint, 6, 1, 115–121 [in Russian].

11. Pro rynek elektrychnoi enerhii: Zakon Ukrainy № 2019-VIII vid 13.04.2017 [On the electric energy market: Law of Ukraine No. 2019-VIII dated April 13, 2017]. (2017). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> [in Ukrainian].

12. Pro rynek pryrodnoho hazu: Zakon Ukrainy № 329-VIII vid 09.04.2015 [About the natural gas market. Law of Ukraine No. 329-VIII of April 9, 2015]. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text> [in Ukrainian].

13. Pro truboproviznyi transport: Zakon Ukrainy № 192/96-VR vid 15.05.1996 [About pipeline transport: Law of Ukraine No. 192/96-VR dated 15.05.1996]. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

14. Kodeks tsyvilnoho zakhystu Ukrainy: Zakon Ukrainy № 5403-VI vid 02.10.2012 [Civil Protection Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 5403-VI dated October 2, 2012]. (2013). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> [in Ukrainian].

15. Ukrenerho oholosylo nadzvychainu sytuatsiiu dla uchashnykiv rynku elektroenerhii [Ukrenergo announced an emergency for electricity market participants]. (2022). *Shas News*. Retrieved from <https://chas.news/news/ukrenergo-golosilo-nadzvichainu-situatsiyu-u-sferi-energetiki> [in Ukrainian].

16. Pro zatverdzhennia Kodeksu systemy peredachi: Postanova Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferakh enerhetyky ta komunalnykh posluh vid 14.03.2018 № 309 [On the approval of the Transmission System Code: Resolution of the National Commission for State Regulation in the Energy and Utilities Sectors of March 14, 2018, No. 309]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309874-18#Text> [in Ukrainian].

17. Pro zatverdzhennia Pravyl rynku: Postanova Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferakh enerhetyky ta komunalnykh posluh vid 14.03.2018 № 307 [On the approval of the Market Rules: Resolution of the National Commission for State Regulation in the Energy and Utilities Sectors of March 14, 2018, No. 307]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0307874-18#Text> [in Ukrainian].

18. Pro zatverdzhennia Natsionalnoho planu dii: Nakaz Ministerstva enerhetyky ta vuhilnoi promyslovosti Ukrainy vid 02.11.2015 № 687 [On approval of the National Action Plan: Order of the Ministry of Energy and Coal Industry of Ukraine dated November 2, 2015, No. 687]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1458-15#Text> [in Ukrainian].

19. Pro zatverdzhennia Poriadku zabezpechennia standartiv yakosti elektropostachannia ta nadannia kompensatsii spozhyvacham za yikh nedotrymannia: Postanova Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniue derzhavne rehuliuвання u sferakh enerhetyky ta komunalnykh posluh vid 14.03.2018 № 307 [On the approval of the Procedure for ensuring quality standards of electricity supply and providing compensation to consumers for their non-compliance: Resolution of the National Commission for State Regulation in the Energy and Utilities Sectors dated March 14, 2018, No. 307]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0375874-18#Text> [in Ukrainian].

20. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy № 435-IV vid 16.01.2003 [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 435-IV dated 16.01.2003]. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].

21. Pryntsypy mizhnarodnykh komertsiiynykh dohovoriv UNIDRUA 2010 [Principles of International Commercial Agreements 2010]. (2010). *UNIDROIT*. Retrieved from <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> [in Ukrainian].

22. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro dohovory mizhnarodnoi kupivli-prodazhu tovariv vid 11.04.1980. Nabuttia chynnosti dla Ukrainy: 01.02.1991 [United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods dated April 11, 1980. Entry into force for Ukraine: 02/01/1991]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text [in Ukrainian].

23. Kryvenko, Yu. V. (2022). Nepereborna syla — istoriia ta suchasnist [Irresistible force — history and modernity]. *Yevropeiskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv KhKhI stolittia” (do 25-richchia Natsionalnoho universytetu “Odeska yurydychna akademiia” ta 175-richchia Odeskoi shkoly prava): u 2 t.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 638–640). Odesa: Vydavnychi dim “Helvetyka”. Retrieved from <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b402b2b5-0ae8-4713-bd1c-ab5f84b33b9c/content> [in Ukrainian].

24. Khodzhalieva, S. (2022). Frustratsiia v kontraktnomu pravi chy ye vona alternatyvoiu fors-mazhoru? [Frustration in contract law or is it an alternative to force majeure?]. *Vyshcha shkola advokatury NAAU: vebseit — Higher School of Advocacy: website*. Retrieved from <https://www.hsa.org.ua/blog/chomu-frustratsiya-v-kontraktnomu-pravi-ne-pro-rozcharuvannya-ta-chy-ye-vona-alternatyvoyu-fors-mazhoru> [in Ukrainian].

25. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 31.08.2022 u spravi № 910/15264/21 [Resolution of the Supreme Court dated 31.08.2022 in case No. 910/15264/21]. *LIGA360*. Retrieved from <https://verdictum.ligazakon.net/document/106078967> [in Ukrainian].

26. Postanova Verkhovnoho Sudu po spravi № 904/3886/21 vid 25.01.2022 [Resolution of the Supreme Court in case No. 904/3886/21 dated January 25, 2022]. *LIGA360*. Retrieved from [https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_ =](https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_=) [in Ukrainian].

27. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia) vid 02.11.2004 № 15-rp/2004 [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine regarding the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (the case of the court imposing a milder punishment) dated November 2, 2004, No. 15-pp/2004]. *Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> [in Ukrainian].

УДК 349.6:342.9

Курило Володимир Іванович

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НААН України, заслужений юрист України,
завідувач кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Kurylo Volodymyr

*Doctor of Science of Law, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine,
Honored Lawyer of Ukraine,
Head of the Department of Administrative and Financial Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0003-1268-801X*

Курило Інна Володимирівна

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу проблем публічного права
Науково-дослідний інститут публічного права*

Kurylo Inna

*Doctor of Science of Law, Professor,
Chief Scientific Officer of the Department of Public Law Issues
The Scientific Institute of Public Law
ORCID: 0000-0001-7018-3883*

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9697

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

ПРАВОВИЙ КОНЦЕПТ БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ

LEGAL CONCEPT OF BIOLOGICAL WEAPONS THROUGH THE PRISM OF ENVIRONMENTAL SAFETY IN THE CONTEXT OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Анотація. На основі комплексного аналізу у статті досліджено правовий концепт біологічної зброї через призму екологічної безпеки в умовах збройної агресії рф. Відповідно до положень Конституції України на державу покладається обов'язок забезпечення екологічної безпеки України. Певний праобраз біологічної зброї використовувався в історичній площині раніше.

Окреслено положення Женевського протоколу про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів. Проаналізовано положення Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсинної зброї та про їх знищення. Зазначено про певні положення Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення.

Здійснено аналіз визначень екологічної безпеки та біологічної безпеки. Надано концептуальний аналіз визначення сутності біологічної зброї, охарактеризовано її особливості. Окреслено певні питання розробки біологічної зброї за часів Радянського Союзу. Зазначено, що і на сучасному етапі розвитку суспільства є лабораторії, які зберігають певні штампи біологічних загроз, наприклад віспи: знаходяться в Атланті (США) та Новосибірську (рф).

Визначено доцільність використання адаптованих для військових мобільних систем для моніторингу певних зовнішніх факторів довкілля щодо сфери застосування біологічної зброї.

Визначено, що питання виробництва, розповсюдження, використання та зберігання біологічної зброї вже було використано рф і в подальшому може бути використане з метою маніпуляції.

Доведено та наголошено на тому, що для світової спільноти важливо не лише брати участь та бути сторонами у міжнародних угодах щодо виробництва, розповсюдження та зберігання біологічної зброї, але і розробити дієвих механізм застосування санкцій щодо тих країн-членів, які не дотримуватимуться відповідних положень міжнародних договорів.

Ключові слова: біологічна зброя, екологічна безпека, біологічна безпека, віспа, хімічна зброя, збройна агресія.

Summary. Based on a comprehensive analysis, the article examines the legal concept of biological weapons through the prism of environmental safety in the context of armed aggression of the Russian Federation. In accordance with the provisions of the Constitution of Ukraine, the State is obliged to ensure environmental safety of Ukraine. A certain prototype of biological weapons has been used in the historical plane before.

It has been outlined the provisions of the Geneva Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare.

In the article it has been analyzed the provisions of the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction.

Certain provisions of the Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Significance have been noted.

The definitions of environmental safety and biological safety have been analyzed. A conceptual analysis of the definition of the essence of biological weapons has been provided, its features have been characterized. Certain issues of biological weapons development in the Soviet Union have been outlined. It has been noted that even at the present stage of society's development there are laboratories that store certain strains of biological threats, such as smallpox: located in Atlanta (USA) and Novosibirsk (Russia).

The expediency of using mobile systems adapted for the military to monitor certain external environmental factors related to the use of biological weapons is determined.

It has been determined that the issue of production, proliferation, use and storage of biological weapons has already been used by the Russian Federation and can be further manipulated.

It has been proved and emphasized that it was important for the international community not only to participate and be parties to international agreements on the production, proliferation and storage of biological weapons, but also to develop an effective mechanism for imposing sanctions on those member states that do not comply with the relevant provisions of international agreements.

Key words: biological weapons, environmental safety, biological security, variola, chemical weapon, armed aggression.

Вступ. Після початку повномасштабного вторгнення світова спільнота відразу відреагувала на повномасштабне вторгнення та засудила такі дії. На позачерговій сесії Генеральної Асамблеї ООН другого березня 2022 року було ухвалено Резолюцію ES-11/1 в якій, серед інших, була вимога щодо виведення російських військ.

Неодноразові погрози застосування проти українського населення хімічної, біологічної, ядерної зброї робить вивчення питання правового концепту ядерної зброї надзвичайно важливим.

Служба зв'язків з громадськістю Командування Сил підтримки Збройних сил України неодноразово повідомляла про застосування рф по відношенню до українських військових хімічних отруйних речовин. Інститут дослідження війни повідомляв про масове застосування хімічної зброї з початку повномасштабного вторгнення.

З початку повномасштабного вторгнення у своїх інформаційних вісниках відповідні органи ООН констатували, що воєнний напад спричинив серйозне погіршення ситуації з прав людини на всій території країни, а «ведення бойових дій Збройними силами російської федерації характеризувалося широким застосуванням зброї вибухової дії з широкою зоною ураження» [13].

Війна негативно відобразилася не лише на безпосередньо соціальне життя людини, але і не спри-

яла забезпеченню екологічної безпеки на території України.

Україна є членом певних міжнародних угод, що регулюють питання виробництва, зберігання, розповсюдження біологічної зброї. Важливою концептуальною особливістю застосування біологічної зброї є її можливість масового ураження. Надзвичайно важливо для світової спільноти дотримуватись положень відповідних міжнародних договорів, особливо під час воєнних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями правового забезпечення екологічної безпеки займалися українські науковці, такі як С. С. Алексєєв, В. І. Андрейцев, А. П. Гетьман, І. І. Каракаш, В. В. Костицький, М. В. Краснова, М. П. Коваль, П. Ф. Кулинич, Н. Р. Малишева, А. М. Мірошніченко, В. Л. Мунтян, Ю. С. Шемшученко Ю. С. та інші.

Ю. А. Краснова досліджувала питання теоретичних аспектів права екологічної безпеки в своїй монографічній роботі [11]. Дослідженням правових аспектів саме біологічної зброї займалися такі науковиці як М. Ю. Кравчук, В. В. Курзова. Але у зв'язку з постійною загрозою застосування біологічної зброї під час збройної агресії рф, зазначена тема все ще потребує наукового дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження виступає визначення особливостей правового

концепту біологічної зброї як чинника екологічної безпеки в умовах збройної агресії рф.

Виклад основного матеріалу. Екологічна безпека є первинним чинником забезпечення фізичного існування людських, тваринних, рослинних та інших живих організмів. Екологічна безпека в першу чергу соціальне поняття, яке формується в межах суспільних відносин. Включаючи в себе суб'єктивну та об'єктивну категорію.

Відповідно до статті 16 Конституції України на державу покладається обов'язок забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України.

Варто відзначити, що термін екологічна безпека використовується та вживається у нормативно-правових актах. Наведемо лише одне визначення, яке надається Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» а саме, що екологічна безпека є такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [20].

В свою чергу, законодавець дає різні визначення біологічної безпеки в залежності від контексту як, наприклад в Законі України «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням ринку генетично модифікованих організмів і продукції» (Закон України від 2023 р.) біологічна безпека визначається як система заходів, спрямованих на запобігання та/або усунення незворотного негативного впливу генетично модифікованих організмів на здоров'я людей, інших живих організмів і навколишнє природне середовище [15].

Варто зауважити, що українське законодавство також надає визначення поняття біологічної безпеки з позиції забезпечення безпеки людей та тварин, наприклад такі документи, як Інструкція з профілактики та боротьби з африканською чумою свиней [16], Інструкція з профілактики та ліквідації метпневмовірусної інфекції птиці [17] містить поняття біологічної безпеки як безперервний процес оцінки та управління ризиком, спрямований на уникнення або мінімізацію ризиків мікробіологічного інфікування, яке може викликати хвороби людей або тварин або внаслідок якого тварини стають непридатними для будь-якого використання.

Світова спільнота питанню біологічної безпеки під час військових дій приділила певну увагу.

В історичному аспекті можна згадати певні ситуації, де згадувалась біологічна зброя. Так, Кравчук М.Ю. [10, с. 78] у своєму дослідження згадує Старий Завіт, де говорилось про наведення на людей морової виразки виразку; Єгипетські історії, де йшлося про посилення на єгиптян певні біологічні організми для виклику у людей та тварин запалення з наривами та виразками.

Розвиток науки, техніки та суспільства відбувався у всіх сферах життя, в тому числі і біологічному та хімічному напрямках. Але це не призвело до зменшення кількості війн. Навпаки, прогрес мікробіології зумовив можливість використання вже біологічної зброї під час воєнних дій. Незважаючи на заборону використання небезпечних хімічних речовин, під час Першої світової війни було використано низку хімічних засобів, в тому числі сльозогінного газу, газоподібного хлору, ціаністого водню. Вже в 1925 році світова спільнота приймає важливий для цієї царини документ, а саме Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів [7]. На сьогодні сторонами цього договору є 146 країн (за даними офіційного сайту United Nations [7]). Важливо наголосити, що даним протоколом було заборонено не виробництво або зберігання, а саме використання бактеріологічної або хімічної зброї. Але саме зазначений Протокол став саме тією правовою базою, на основі якого велись подальші наукові та правозастосовчі дискусії.

А вже у 1972 році була відкрита для підписання Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення (скорочено українською — КБТЗ, англійською — BWC, BTWC). Саме цей міжнародний договір забороняє виробництво певної низки речовин, біологічних, мікробіологічних агентів, токсинів тощо, що можуть бути до такої віднесені. Україна також є членом цієї міжнародної угоди.

Міжнародної спільноті було заборонено розробляти, виробляти, накопичувати, зберігати певні речовини, а саме біологічні агенти, токсини певних видів та кількості, що не може бути передбачена для профілактичних, захисних або інших мирних цілей; а також обладнання, зброю, засоби доставки таких речовин, що можуть бути використані у збройних конфліктах або ворожих цілях.

В подальшому країни-учасники Північноатлантичної ради також стверджували про важливість захисту від такого виду зброї. Наприклад, у Декларації Ризького саміту (2006 р.) йшлося серед іншого продовження розвитку потенціалу захисту від хімічної, біологічної загрози, а також про підтримку положень, в т.ч. Конвенції про біологічну та токсичну зброю [6].

Важливо зазначити, що правова база використання хімічної зброї більш розвинута, ніж біологічної. Відтак, у 1993 стала відкритою для підписання Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення [9]. Конвенцію ратифіковано Законом України № 187-XIV від 16.10.1998. Було створено та діє Організація із заборони хімічної зброї (The Organisation for the Prohibition

of Chemical Weapons), яка у 2018–2019 займалася розслідуванням щодо ймовірного використання токсичних хімікатів у вигляді зброї у Сирії у 2018 р. Розслідування показало, що хімічна токсична речовина, яку було використано 7 квітня 2018 року, містила хлор (молекулярний хлор) [2].

Можна стверджувати, що незважаючи на заборони, певні держави використовують заборонені речовини у військових та збройних конфліктах.

До цих пір небезпечні біологічні речовини, токсини зберігаються в наукових лабораторіях. Відповідно до даних Всесвітньої організації охорони здоров'я колекційні штами віспи все ще зберігаються у двох місцях: Атланті — центрі з контролю та запобігання захворювань, та Новосибірську — Державному науковому центрі вірусології та біотехнології [5]. Масово міжнародна спільнота почала говорити про біотероризм після розсилки поштою спор сибірської виразки у США.

Оскільки розробляти біологічну зброю заборонено, всі факти такої діяльності засекречені. Але є певні твердження відомого вченого-мікробіолога, який безпосередньо займався такою діяльністю за часів Радянського Союзу. Кен Алібек є автором книги «Biohazard» [1], в якій йдеться про певні розкриття таємниць щодо розробки біологічної зброї у Радянському Союзі. Він працював на підприємствах, що займалися даною тематикою і безпосередньо у 1983 році розробив біктеріологічну зброю на основі збудника туляремії, на основі чого захистив дисертацію. Свою діяльність він продовжував у США. Науковець відомий своїми виступами щодо лобювання припинення дослідження у галузі розробки біологічної зброї.

Потрібно брати до уваги, що під час розпаду СРСР рф отримала серед іншого і певний арсенал напрацювань біологічної зброї, в тому числі лабораторії великих медичних підприємств, які займалися також і розробкою даних речовин, агентів, токсинів.

У США 2001 року під час слухань щодо росії, Іраку та інших потенційних джерел сибірської виразки, віспи та іншої біотерористичної зброї [3] було наголошено на тому, що розпад колишнього Радянського Союзу поставив тисячі вчених, які володіють необхідними знаннями у галузі розробки біологічної зброї доступними багатьом державам, в тому числі терористичним групам. Наголошувалось, що необхідний механізм примусового виконання Конвенції про біологічну зброю 1972 р. Кен Алібек стверджував, що програма розробки біологічної зброї почалась наприкінці 1920х років і офіційно тривала до початку 1992 р. Військова програма наступальної біологічної зброї Радянського Союзу була великою і складною. Розробкою та виробництвом біологічної зброї займалося кілька великих департаментів та інших структур. Серед агентів, що були у дослідженні можна виокремити

чуму, сибірську виразку, туляремію, натуральну віспу та інші. На початку 1990 років на території Радянського Союзу, за словами дослідника, було три підприємства, які неможливо було проінспектувати щодо проведення в них досліджень щодо виробництва та зберігання біологічної зброї [3].

Розробки щодо подальшого правового забезпечення захисту, розробки, використання біологічної зброї все ще тривають. Країни-члени Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення з певною періодичністю збираються щодо обговорення даної проблематики. Україна також бере участь у переговорах. Наприклад, у 2021 році Указом Президента України було призначено делегацію для участі у Щорічній зустрічі держав — учасниць Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення, а також у Першому засіданні Підготовчого комітету до Дев'ятої Конференції з розгляду дії Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення [14].

Не можна вивчати певне правове питання без розуміння відповідних дефініцій. В спеціалізованій літературі можна прочитати про використання більше 30 видів біологічних агентів. До «класичних» біологічних агентів належать в тому числі збудники вірусної природи, такі як натуральна віспа, геморагічна лихоманка Марбурга, Ебола, Ласса, жовта лихоманка та інші. Наступні збудники бактеріальної природи: чума, сибірка, туляремія, сеп, меліоїдоз, бруцельоз, легіонельоз. До збудників риккетсіозної природи: епідемічний висипний тиф, плямиста лихоманка скелястих гір, Ку-лихоманка. До токсинів тваринного та рослинного походження відносять ботулінічний токсин, правцевий, шигелльозний ентеротоксини, та інші токсини. Окремо вчені виділяють певні ймовірні агенти, до яких відносять збудників натуральної віспи, лихоманок Ебола та Марбурга, чуми, та Covid-19 [12].

В Україні діє обмеження на здійснення певних міжнародних передач. Серед яких не допускається експорт товарів до держав, стосовно яких Рада Безпеки ООН установлено ембарго на їх експорт, також у випадку, коли за результатами експертизи в галузі державного експортного контролю є підстави вважати, що вони призначені для використання під час провадження діяльності, пов'язаної з придбанням, створенням, накопиченням або застосуванням збудників захворювань (патогенів) і токсинів як бактеріологічної зброї та її складових частин [18].

Цікавим є досвід США у підході до монітору факторів навколишнього середовища у зв'язку

із загрозою застосування біологічної зброї. Відтак, у США — однією з систем є БІДС (Biological Integrated Detection System) [12]. Система, яка встановлюється на машині, та виокремлює з повітря певні бактерії, досліджуючи їх на наявність певних патогенів. Протягом 30 хв можуть бути виявлені збудники таких хвороб як чума, сибірка, ботолотоксин, стафілококовий ентеротоксин. Для України надважливо також мати певні системи моніторингу у зонах активних бойових дій.

З початку повномасштабного вторгнення РФ також намагалась звинуватити Україну у тому, що вона займається розробкою біологічної зброї [4]. Організація Об'єднаних Націй розглядала звинувачення стосовно України. І Україна, і США спростували заяви Росії. Представник Верховного представника ООН з питань роззброєння Адедеджі Ебо заперечив щодо звинувачень стосовно України. Посол США Лінда Томас-Гінфілд заявила, що зустріч була проведена з єдиною метою — поширення дезінформації.

Висновки. Забезпечення екологічної безпеки — це одна з найголовніших цінностей безпечного існування усіх живих організмів, у т.ч. і людей. Важливо розуміти, що біологічна зброя не обмежена певною територіальністю. Як, наприклад, забрудненню повітря, річок, морів не перешкоджають кордони різних держав, так і біологічна зброя може нести масовість ураження без територіального обмеження. Біологічна зброя характеризується

здатністю передаватися від хворої людини/тварини до здорової і здатна дуже швидко поширюватися. Існує певний інкубаційний період, що також сприяє швидкому і широкому розповсюдженню.

Поняття біологічної зброї — це комплексне поняття і включає в себе як саму речовину: мікроб, токсин, так і певний комплекс заходів та обладнання, щодо доставки біологічного агента до місця призначення. Застосування біологічної зброї має певні ознаки штучного епідемічного процесу.

У зв'язку з тим, що у РФ після розпаду СРСР залишилися лабораторії, які можуть здійснювати біологічні дослідження біозброї, існує небезпека застосування і використання біологічних агентів проти українського народу. Варто взяти до уваги, що сьогодні розроблені та адаптовані для військових мобільні системи для моніторингу факторів навколишнього середовища щодо загрози застосування біологічної зброї.

Окрім того, питання виробництва, зберігання та розповсюдження біологічної зброї вже використовувалися і можуть бути використані в подальшому країною агресором.

Для світової спільноти важливо не лише брати участь та бути сторонами у міжнародних договорах щодо виробництва, розповсюдження та зберігання біологічної зброї, але і розробити дієвий механізм застосування санкцій щодо тих країн-членів, які не дотримуватимуться відповідних положень міжнародних угод.

Література

1. Alibek K., Handelman S. Biohazard. New York: Random House. 1999.
2. OPCW Issues Fact-Finding Mission Report on Chemical Weapons Use Allegation in Douma, Syria, in 2018. *Organizations for the Prohibition of Chemical Weapons: офіційний вебпортал*. 2019. URL: <https://www.opcw.org/media-centre/news/2019/03/opcw-issues-fact-finding-mission-report-chemical-weapons-use-allegation> (дата звернення: 01.02.2024).
3. Russia, Iraq, and other Potential Sources of Anthrax, Smallpox and other Bioterrorist weapons, hearing before the Committee on International Relations House of Representatives one hundred seventh congress first session. *United States House of Representatives: офіційний вебпортал*. December 5, 2001. Serial No. 107–56. URL: <http://www.house.gov/international-relations> — relations (дата звернення: 01.02.2024).
4. UN still sees no sign of biological weapons in Ukraine. *The United Nations Office at Geneva: офіційний вебпортал*. 17.10.2022. URL: <https://www.unog.ch/en/news-media/news/2022/10/75274/un-still-sees-no-sign-biological-weapons-ukraine> (дата звернення: 01.02.2024).
5. Variola virus repository safety inspections. *World Health Organizations: офіційний вебпортал*. URL: <https://www.who.int/activities/variola-virus-repository-safety-inspections> (дата звернення: 01.02.2024).
6. Декларація Ризького саміту. 29.11.2006. *Організація північноатлантичного договору: офіційний вебпортал*. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_37920.htm (дата звернення: 01.02.2024).
7. Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare. 1925. *Office for Disarmament Affairs Treaties Database: офіційний вебпортал*. URL: <https://treaties.unoda.org/t/1925> (дата звернення: 01.02.2024).
8. Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Restriction. 10.04.1972. *United Nations: офіційний вебпортал*. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.37_conv%20biological%20weapons.pdf (дата звернення: 01.02.2024).

9. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. 13.01.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text (дата звернення: 01.02.2024).

10. Кравчук. М.Ю. Застосування біологічної зброї від минулого до сучасності: історико-правовий аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. № 2 (49). С. 78–81.

11. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти. Монографія. К. : НУБіП України, 2017. 589 с.

12. Методичні матеріали для практичного заняття з дисципліни «Екстрена та невідкладна медична допомога з військовою епідеміологією». Вінницький національний медичний університет ім. М.І. Пирогова. Кафедра медицини катастроф та військової медицини. *Вінницький національний медичний університет ім. М.І. Пирогова: офіційний вебпортал*. Вінниця, 2020. URL: <https://emergency.vnmu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0-%E2%84%96-10-%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B5%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82.pdf> (дата звернення: 01.02.2024).

13. Оновлена інформація щодо ситуації у сфері прав людини в Україні. *United Nations Human Rights Office of the High Commissioner: ofitsiyni vebportal*. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/HRMMU_Update_2022-03-26_UA.pdf (дата звернення: 01.02.2024).

14. Про делегацію України для участі у Щорічній зустрічі держав-учасниць Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення, а також у Першому засіданні Підготовчого комітету до Дев'ятої Конференції з розгляду дії Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення: Указ Президента України від 26.12.2021 № 595/2021. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595/2021#Text> (дата звернення: 01.02.2024).

15. Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням ринку генетично модифікованих організмів і продукції: Закон України від 23.08.2023 № 3339-XI. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3339-20/ed20230823#n8> (дата звернення: 01.02.2024).

16. Про затвердження Інструкції з профілактики та боротьби з африканською чумою свиней: Наказ Міністерства Аграрної політики та продовольства України від 07.03.2017 р. № 111. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0432-17/ed20170307#n21> (дата звернення: 01.02.2024).

17. Про затвердження Інструкції з профілактики та ліквідації метпневмовірусної інфекції птиці: Наказ Міністерства Аграрної політики та продовольства України від 10.05.2018 № 238. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0675-18#Text> (дата звернення: 01.02.2024).

18. Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання: Постанова від 28.01.2004 № 86. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2004-%D0%BF#n174> (дата звернення: 01.02.2024).

19. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 01.02.2024).

20. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 01.02.2024).

References

1. Alibek K., Handelman S. *Biohazard*. New York: Random House. 1999.
2. OPCW Issues Fact-Finding Mission Report on Chemical Weapons Use Allegation in Douma, Syria, in 2018. *Organizations for the Prohibition of Chemical Weapons: ofitsiyni vebportal*. 2019. URL: <https://www.opcw.org/media-centre/news/2019/03/opcw-issues-fact-finding-mission-report-chemical-weapons-use-allegation> (date of access: 01.02.2024).
3. Russia, Iraq, and other Potential Sources of Anthrax, Smallpox and other Bioterrorist weapons, hearing before the Committee on International Relations House of Representatives one hundred seventh congress first session. *United States House of Representatives: ofitsiyni vebportal*. December 5, 2001. Serial No. 107–56. URL: <http://www.house.gov/international-relations> (date of access: 01.02.2024).
4. UN still sees no sign of biological weapons in Ukraine. *The United Nations Office at Geneva: ofitsiyni vebportal*. 17.10.2022. URL: <https://www.ungeneva.org/en/news-media/news/2022/10/75274/un-still-sees-no-sign-biological-weapons-ukraine> (date of access: 01.02.2024).
5. Variola virus repository safety inspections. *World Health Organizations: ofitsiyni vebportal*. URL: <https://www.who.int/activities/variola-virus-repository-safety-inspections> (date of access: 01.02.2024).
6. Deklaratsiia Ryzkoho samitu. 29.11.2006. *Orhanizatsiia pivnichnoatlantychnoho dohovoru: ofitsiyni vebportal*. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_37920.htm (date of access: 01.02.2024).

7. Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare. 1925. *Office for Disarmament Affairs Treaties Database: ofitsiinyi vebportal*. URL: <https://treaties.unoda.org/t/1925> (date of access: 01.02.2024).

8. Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Restriction. 10.04.1972. *United Nations: ofitsiinyi vebportal*. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.37_conv%20biological%20weapons.pdf (date of access: 01.02.2024).

9. Konventsia pro zaboronu rozrobky, vyrobnytstva, nakopychennia, zastosuvannia khimichnoi zbroi ta pro yii znyschennia. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi vebportal*. 13.01.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text (date of access: 01.02.2024).

10. Kravchuk. M. Iu. Zastosuvannia biolohichnoi zbroi vid mynuloho do suchasnosti: istoryko-pravovyi aspekt. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. 2023. № 2 (49). S. 78–81.

11. Krasnova Yu. A. Pravo ekolohichnoi bezpeky Ukrainy: teoretychni aspekty. Monohrafiia. K.: NUBiP Ukrainy, 2017. 589 s.

12. Metodychni materialy dlia praktychnoho zaniattia z dystsypliny “Ekstrena ta nevidkladna medychna dopomoha z viiskovoiu epidemiolohiieiu”. Vinnytskyi natsionalnyi medychnyi universytet im. M. I. Pyrohova. Kafedra medytsyny katastrof ta viiskovoi medytsyny. *Vinnytskyi natsionalnyi medychnyi universytet im. M. I. Pyrohova: ofitsiinyi vebportal*. Vinnytsia, 2020. URL: <https://emergency.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0-%E2%84%96-10-%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B5%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82.pdf> (date of access: 01.02.2024).

13. Onovlena informatsiia shchodo sytuatsii u sferi prav liudyny v Ukraini. *United Nations Human Rights Office of the High Commissioner: ofitsiinyi vebportal*. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/HRMMU_Update_2022-03-26_UA.pdf (date of access: 01.02.2024).

14. Pro delehatsiiu Ukrainy dlia uchasti u Shchorichnii zustrichi derzhav-uchasnyts Konventsii pro zaboronu rozrobky, vyrobnytstva ta nakopychennia zapasiv bakteriolozhichnoi (biolohichnoi) i toksynnoi zbroi ta pro yikh znyschennia, a takozh u Pershomu zasidannia Pidhotovchoho komitetu do Deviatoi Konfenetsii z rozghliadu dii Konventsii pro zaboronu rozrobky, vyrobnytstva ta nakopychennia zapasiv bakteriolozhichnoi (biolohichnoi) i toksynnoi zbroi ta pro yikh znyschennia: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.12.2021 № 595/2021. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595/2021#Text> (date of access: 01.02.2024).

15. Pro derzhavne rehuliuвання henetychno-inzhenernoi diialnosti ta derzhavnyi kontrol za rozmishchenniam rynku henetychno modyfikovanykh orhanizmiv i produktsii: Zakon Ukrainy vid 23.08.2023 № 3339-KhI. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3339-20/ed20230823#n8> (date of access: 01.02.2024).

16. Pro zatverdzhennia Instruksii z profilaktyky ta borotby z afrykanskoiu chumoiu sveynei: Nakaz Ministerstva Ahrarnoi polityky ta prodovolstva Ukrainy vid 07.03.2017 r. № 111. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0432-17/ed20170307#n21> (date of access: 01.02.2024).

17. Pro zatverdzhennia Instruksii z profilaktyky ta likvidatsii metpnevovirusnoi infektsii ptytsi: Nakaz Ministerstva Ahrarnoi polityky ta prodovolstva Ukrainy vid 10.05.2018 № 238. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0675-18#Text> (date of access: 01.02.2024).

18. Pro zatverdzhennia Poriadku zdiisnennia derzhavnoho kontroliu za mizhnarodnymy peredachamy tovariv podviinoho vykorystannia: Postanova vid 28.01.2004 № 86. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2004-%D0%BF#n174> (date of access: 01.02.2024).

19. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (date of access: 01.02.2024).

20. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 № 1264-KhII. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (date of access: 01.02.2024).

Грищенко Оксана Анатоліївна

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Hrytenko Oksana

Doctor of Law, Professor,

Professor of the Department of Criminal Law Disciplines

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

ORCID: 0000-0003-1376-6956

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9686

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАНЬ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ ТА ІНШІ КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ ПРОТИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ: ЗАКОНОДАВЧІ ТА ПРАВОНАСТАТКОВІ АСПЕКТИ

FEATURES OF DETERMINING AND IMPOSING PUNISHMENT FOR CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF CIRCULATION OF NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, THEIR ANALOGUES OR PRECURSORS AND OTHER CRIMINAL OFFENSES AGAINST PUBLIC HEALTH: LEGISLATIVE AND LAW ENFORCEMENT ASPECTS

Анотація. У статті досліджуються законодавчі та правонаставкові особливості визначення та призначення покарань за кримінальні проступки у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні проступки проти здоров'я населення. Визначено, що попередження злочинності повинне містити різноманітні попереджувальні заходи різного характеру і змісту. Ці заходи, що здійснюються на різних рівнях, у різних соціальних сферах, виступають у своїй сукупності у вигляді певної системи заходів. Одним із основних напрямів політики протидії злочинності в державі є призначення покарань особам, які вчинили кримінальні правопорушення, зокрема кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення. Звертається увага на те, що особливості щодо визначення та призначення покарань знаходять свій прояв у відповідності кримінальних проступків суспільної небезпеки, цілям, характеру, тяжкості санкцій. З'ясовано, що серед кримінальних проступків у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні проступки проти здоров'я населення відносяться ч. 1 статті 309 КК України, ч. 1 ст. 310 КК України, ч. 1 ст. 311 КК України, ч. 1 ст. 319 КК України, ч. 1 ст. 323 КК України. Щодо визначених кримінальних проступків в межах санкцій статей закріплені основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Аналіз правонаставової практики призначення покарань за зазначеними статтями доводить певні закономірності щодо їх призначення судами. Доведено, що за останні 5 років не за всі кримінальні проступки судами призначаються покарання (ч. 1 ст. 323 КК України не має жодного призначеного покарання). Узагальнюючи показники щодо тих кримінальних проступків, за вказаний період за більшість з них судами призначаються такі покарання як обмеження волі, арешт, виправні роботи, громадські роботи, штраф. При цьому штраф можна визначити одним із найбільш призначаємих. Виняткові випадки призначення покарань у 2020, 2021, 2023 роках у виді тримання в дисциплінарному батальйоні та обмеження для військовослужбовців.

Ключові слова: кримінальні проступки, наркотичні засоби, покарання, психотропні речовини суспільна небезпека, санкція.

Summary. The article examines the legislative and law enforcement features of determining and imposing penalties for criminal offenses in the sphere of circulation of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors and other criminal offenses against public health. It has been determined that crime prevention should contain various preventive measures of different nature and content. These activities, carried out at different levels, in different social spheres, act in their totality in the form of a certain system of measures. One of the main directions of the state's anti-crime policy is the imposition of punishment on persons who have committed criminal offenses, in particular, criminal offenses in the sphere of trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors and other criminal offenses against public health. Attention is drawn to the fact that the peculiarities of the definition and assignment of punishments are manifested in the compliance of criminal offenses with public danger, goals, nature, and severity of sanctions. It was found that among the criminal offenses in the sphere of circulation of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors and other criminal offenses against public health include Part 1 of Article 309 of the Criminal Code of Ukraine, Part 1 of Art. 310 of the Criminal Code of Ukraine, Part 1, Art. 311 of the Criminal Code of Ukraine, Part 1, Art. 319 Criminal Code of Ukraine, Part 1, Art. 323 of the Criminal Code of Ukraine. With regard to certain criminal offenses, within the limits of the sanctions of the articles, the main punishment is fixed in the form of a fine in the amount of no more than three thousand tax-free minimum incomes of citizens or other punishment not related to imprisonment. An analysis of the legal practice of imposing sentences under these articles proves certain patterns in their assignment by the courts. It has been proven that over the past 5 years, not all criminal offenses have been punished by the courts (Part 1 of Article 323 of the Criminal Code of Ukraine does not have a single punishment imposed). Summarizing the indicators for those criminal offenses, for the specified period, for the majority of them, the courts imposed punishments such as restriction of freedom, arrest, correctional labor, community service, and a fine. In this case, the fine can be determined as one of the most imposed. Exceptional cases of imposing punishment in 2020, 2021, 2023 in the form of detention in a disciplinary battalion and restrictions for military personnel.

Key words: criminal offenses, narcotic drugs, punishment, psychotropic substances, public danger, sanction.

Постановка проблеми. Злочинність у сфері обігу та споживання наркотиків, її причини відображають складну структуру суспільного буття. Попередження злочинності повинне містити різноманітні попереджувальні заходи різного характеру і змісту. Ці заходи, що здійснюються на різних рівнях, у різних соціальних сферах, виступають у своїй сукупності у вигляді певної системи заходів. Одним із основних напрямів політики протидії злочинності в державі є призначення покарань особам, які вчинили кримінальні правопорушення, зокрема кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення.

Призначення покарання є завершальним етапом діяльності системи кримінального судочинства країни, на якому певною мірою визначається її ефективність. Своєчасне і неухильне накладення на всіх осіб, що вчинили кримінальні правопорушення, кримінальних покарань, які відповідають суспільній небезпечності діяння, здійснює потужний превентивний вплив, і на суспільство в цілому, і на самого суб'єкта кримінального правопорушення. Свого часу Навроцький В.О. зробив достатньо слушний висновок про те, що «ознакою злочину слід визнавати не його караність, а можливість застосування заходів кримінально-правового впливу, серед яких має бути і покарання як крайній захід» [7, с. 67]. При цьому слід враховувати й те, що цілі, характер, тяжкість санкції, а також обставини вчиненого діяння впливають на визначення не лише виду відповідальності, а й міри покарання [9]. Відповідна ідея

простежується і у міжнародно-правових актах, в яких зокрема визначено, що кожна держава за вчинення злочинного діяння передбачає застосування таких санкцій, які відповідають ступеню небезпеки такого діяння [2]. Отже, окремий інтерес представляють питанням щодо визначення суспільної небезпеки, цілей, характеру, тяжкості санкцій, вчиненого діяння у кримінальних проступках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розробку правових аспектів, що пов'язані із впровадженням інституту «кримінального проступку» зробили такі вчені як Алексеєва-Даниленко Ю.В., Азаров Д.С., Борисов В.І., Ковтун І.В., Мирошніченко Н.А., Рябчинська О.П., Туляков В.О., Федотова Г.В. та інші. Існують окремі роботи присвячені питанням пов'язаним із особливостями визначення та призначення покарань за кримінальні проступки проти життя та здоров'я (Гога А.М.) [1], за кримінальні проступки проти довкілля (Мельник П.В.) [3], за кримінальні проступки проти власності (Михайліченко Т.О.) [6] тощо, проте поза увагою залишаються відповідні питання щодо кримінальних проступків у сфері наркотичних, психотропних, аналогів та їх прекурсорів, що і вказує на актуальність цього дослідження.

Отже, метою наукової статті є з'ясування особливостей визначення та призначення покарань за кримінальні проступки у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні проступки проти здоров'я населення на підставі законодавчих положень та правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлення суспільної небезпеки кримінального проступку неможливо без розуміння кримінально-правової заборони, яка закріплює модель кримінальної поведінки, що визнається протиправною на конкретному етапі розвитку суспільства. На думку Мирошниченко Н. А., класифікація кримінальних правопорушень за ступенем і характером суспільної небезпеки має суттєве значення для формування окремих інститутів кримінального права та для визначення видів і розмірів покарань у санкціях статей Особливої частини КК [5; 4]. Опрацювання спеціальної літератури дозволяє стверджувати, що побудова каральних кримінально-правових санкцій за вчинення кримінальних проступків вимагає дотримання загальних вимог щодо такої побудови. До таких вимог належить законність, індивідуалізація покарання, доцільність відповідної побудови, справедливість потенційно можливої індивідуалізації покарання. Окремі науковці до цього переліку додатково додають й вимогу щодо необхідності враховувати ранжування видів покарання [8, с. 26]. Вирішуючи питання кримінальної відповідальності за кримінальні проступки у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні проступки проти здоров'я населення, по-перше, необхідно зрозуміти ступінь небезпеки такого діяння та обставин вчиненого діяння, по-друге, якої мети повинно досягти притягнення до кримінальної відповідальності винної особи за вчинення кримінального проступку. Тобто людина, яка вчинює кримінальний проступок (суспільно небезпечне діяння, яке не становить великої суспільної небезпечності, і шкода, завдана цим діянням, є зворотною), не повинна бути покарана шляхом позбавлення волі, покарання має лише обмеження її певних прав та свобод. Слід надати можливість особі виправитися та відновити втрачену репутацію шляхом призначення покарання не пов'язаного із позбавленням волі. Отже для з'ясування зазначених вище питань доцільно дослідити санкції кримінальних проступків у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні проступки проти здоров'я населення. Аналіз Розділу XIII Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення» надає підстав визначити, що до кримінальних проступків законодавець відносить: ч. 1 статті 309 КК України «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту» — карається штрафом від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними

роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років; ч. 1 ст. 310 КК України «Посів або вирощування снотворного маку чи конопель» — карається штрафом від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років; ч. 1 ст. 311 КК України «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів» — карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років; ч. 1 ст. 319 КК України «Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин» — карається штрафом до сімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста шістдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк від трьох до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; ч. 1 ст. 323 КК України «Спонування неповнолітніх до застосування допінгу» — карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Виокремлення зазначених кримінальних проступків здійснюється на підставі вивчення санкцій статей. В межах санкцій цих статей закріплені основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Проте для встановлення особливостей призначення відповідних покарань, маємо звернутися до звітності про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та видів кримінального покарання протягом останніх 5 років (за період 2019–2023 років) [10].

Так, у 2019 році, особам, які вчинили кримінальний проступок:

- за ч. 1 ст. 309 КК України, призначалися такі покарання: обмеження волі — 39 випадків, арешт — 136 випадків, виправні роботи — 4 випадків, громадські роботи — 5 випадків, штраф — 4436 випадків;
- за ч. 1 ст. 310 КК України призначалися такі покарання: обмеження волі — 2 випадки, арешт — 7 випадків; штраф — 256 випадків;
- за ч. 1 ст. 311 КК України призначались такий вид покарання як штраф — 10 випадків;
- за ч. 1 ст. 319 КК України, ч. 1 ст. 323 КК України жодного покарання не призначено.

У 2020 році, особам, які вчинили кримінальний проступок:

- за ч. 1 ст. 309 КК України, призначалися такі покарання: обмеження волі — 175 випадків,

арешт — 163 випадків, тримання в дисциплінарному батальйоні — 1 випадок, виправні роботи — 6 випадків, громадські роботи — 6 випадків, штраф — 4354 випадків;

- за ч. 1 ст. 310 КК України призначалися такі покарання: обмеження волі — 10 випадків, арешт — 7 випадків; штраф — 287 випадків;
- за ч. 1 ст. 311 КК України призначались такий вид покарання як штраф — 13 випадків; за ч. 1 ст. 319 КК — 1 випадок;
- за ч. 1 ст. 323 КК України жодного покарання не призначено.

У 2021 році особам, які вчинили кримінальний проступок:

- за ч. 1 ст. 309 КК України, призначалися такі покарання: обмеження волі — 479 випадків, арешт — 380 випадків, тримання в дисциплінарному батальйоні — 1 випадок, виправні роботи — 39 випадків, громадські роботи — 4 випадків, штраф — 1638 випадків;
- за ч. 1 ст. 310 КК України призначалися такі покарання: обмеження волі — 12 випадків, арешт — 11 випадків; штраф — 249 випадків;
- за ч. 1 ст. 311 КК України призначались такий вид покарання як штраф — 9 випадків;
- за ч. 1 ст. 323 КК України жодного покарання не призначено.

У 2022 році особам, які вчинили кримінальний проступок:

- за ч. 1 ст. 309 КК України, призначалися такі покарання: обмеження волі — 460 випадків, арешт — 326 випадків, виправні роботи — 18 випадків, громадські роботи — 6 випадків, штраф — 1643 випадків;
- за ч. 1 ст. 310 КК України призначалися такі покарання: обмеження волі — 18 випадків, арешт — 7 випадків; штраф — 255 випадків;
- за ч. 1 ст. 311 КК України призначались такий вид покарання як штраф — 3 випадки;
- за ч. 1 ст. 323 КК України жодного покарання не призначено.

У 2023 році особам, які вчинили кримінальний проступок:

- за ч. 1 ст. 309 КК України, призначалися такі покарання: обмеження волі — 579 випадків, тримання в дисциплінарному батальйоні — 3 випадки, арешт — 556 випадків, виправні роботи — 9 випадків, службове обмеження для військовослужбовців — 5 випадків, громадські роботи — 6 випадків, штраф — 3343 випадків;
- за ч. 1 ст. 310 КК України призначалися такі покарання: обмеження волі — 8 випадків, арешт — 7 випадків; громадські роботи — 1 випадок; штраф — 206 випадків;
- за ч. 1 ст. 311 КК України призначались такий вид покарання як штраф — 2 випадки;
- за ч. 1 ст. 323 КК України жодного покарання не призначено.

Отже, на підставі аналізу зазначених показників маємо зазначити, наступні закономірності. Кримінальні проступки у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні проступки проти здоров'я населення відповідають суспільній небезпеці, цілям, характеру, тяжкості санкцій, які у них закріплені. Проте аналіз правозастосовної практики за період щодо призначення покарань за кримінальні проступки у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні проступки проти здоров'я населення засвідчують те, що за останні 5 років не за всі кримінальні проступки судами призначаються покарання, так за ч. 1 ст. 323 КК України не має жодного призначеного покарання. Узагальнюючи показники щодо інших кримінальних проступків у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні проступки проти здоров'я населення, за визначений період, більшість покарань, що призначає суд є обмеження волі, арешт, виправні роботи, громадські роботи, штраф. При цьому штраф можна визначити таким покаранням, який призначається частіше усіх інших покарань. Виняткові випадки призначення покарань у 2020, 2021, 2023 роках у виді тримання в дисциплінарному батальйоні та обмеження для військовослужбовців.

Література

1. Гога А. М. Особливості призначення покарання за кримінальні проступки проти життя та здоров'я. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 363–366.
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. Прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 року. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 16.02.2024).
3. Мельник П. В. Кримінальні проступки проти довкілля. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Серія: Право*. 2013. № 8. С. 164–169.
4. Мирошніченко Н. А. Перспективи вдосконалення Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 17–20.
5. Мирошніченко Н. А. Роздуми щодо нової редакції КК України. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя

прийняття Конституції України): *матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 21 трав.2021 р.). За заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 146–149.

6. Михайліченко Т.О. Кримінальні проступки: особливості правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 284–290.

7. Навроцький В.О. Чи є караність ознакою злочину, а невідворотність покарання — правовим принципом? *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 27 листоп. 2015 р.) / М-во юстиції України, Держ. пенітенціар. служба України, Нац. акад. прав. наук України, Ін-т кримін.виконав. служби, Всеукр. асоц. кримін. права, Криминол. асоц. України, Асоц. психологів України, Київ. регіон. центр НАПрН України. Київ : Ін-т кримін.виконав. служби, 2015. С. 66–67.

8. Орловська Н.А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 40 с.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 20.02.2024).

10. Статистична інформація. Форма № 6 звіт про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання. *Судова влада України: вебсайт*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 15.02. 2024).

References

1. Hoha A.M. Osoblyvosti pryznachennia pokarannia za kryminalni prostupky proty zhyttia ta zdorovia. *Yurydychni naukovyi elektronni zhurnal*. 2023. № 1. S. 363–366.

2. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti. Pryiniata rezoliutsiieiu 55/25 Heneralnoi Asamblei vid 15 lystopada 2000 roku. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (date of access: 16.02.2024).

3. Melnyk P.V. Kryminalni prostupky proty dovkillia. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Seriya: Pravo*. 2013. № 8. S. 164–169.

4. Myroshnychenko N.A. Perspektyvy vdoskonalennia Kryminalnogo kodeksu Ukrainy. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 2009. Vyp. 47. S. 17–20.

5. Myroshnychenko N.A. Rozdumy shchodo novoi redaktsii KK Ukrainy. *Nauka ta suspilne zhyttia Ukrainy v epokhu hlobalnykh vyklykiv liudstva u tsyfrovu eru (z nahody 30-richchia proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy ta 25-richchia pryiniattia Konstytutsii Ukrainy): materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (м. Одеса, 21 трав.2021 р.). За заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: Vydavnychi dim "Helvetyka", 2021. Т. 2. С. 146–149.

6. Mykhailichenko T.O. Kryminalni prostupky: osoblyvosti pravoho rehuliuвання. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2020. № 7. S. 284–290.

7. Navrotskyi V.O. Chy ye karanist oznakoiu zlochynu, a nevidvorotnist pokarannia — pravovym pryntsypom? *Kryminalno-vykonavcha polityka Ukrainy ta Yevropeiskoho Soiuzu: rozvytok ta intehtratsiia: zb. materialiv mizhnar. nauk. prakt. konf.* (Kyiv, 27 lystop. 2015 r.) / M-vo yustytisii Ukrainy, Derzh. penitentsiar. sluzhba Ukrainy, Nats. akad. prav. nauk Ukrainy, In-t krymin. vykonav. sluzhby, Vseukr. asots. krymin. prava, Kryminol. asots. Ukrainy, Asots. psykhologiv Ukrainy, Kyiv. rehion. tsentr NAPrN Ukrainy. Kyiv: In-t krymin. vykonav. sluzhby, 2015. S. 66–67.

8. Orlovska N.A. Sanktsii kryminalno-pravovykh norm: zasady ta pryntsypy formuvannia: avtoref. dys. ... d-ra. yuryd. nauk: 12.00.08; Nats. un.-t "Odeska yurydychna akademiia". Одеса, 2012. 40 с.

9. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnogo kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia). *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (date of access: 20.02.2024).

10. Statystychna informatsiia. Forma № 6 zvit pro osib prytyahnutykh do kryminalnoi vidpovidalnosti ta vydy kryminalnogo pokarannia. *Sudova vlada Ukrainy: vebсайт*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (date of access: 15.02. 2024).

Циб Ірина Сергіївна

аспірант кафедри кримінального права та кримінології

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Tsyb Iryna

Postgraduate Student of the Department of Criminal Law and Criminology

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9651

ПОХОДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «НАРУГА» І СПОРІДНЕНИХ З НИМ СЛІВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ НА КОЖНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ORIGIN OF THE CONCEPT OF «DESECRATION» AND RELATED WORDS AND THEIR USE AT EACH STAGE OF DEVELOPMENT OF CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Анотація. Вступ. У статті досліджуються етимологічні витоки поняття «наруга» і споріднені з нею слова та їх використання на кожному етапі розвитку кримінального права України. Наразі поняття «наруга» використовується у кримінальному законодавстві у двох статтях КК України – ст. 297 «Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» та ст. 338 «Наруга над державними символами». В той же час Кримінальний кодекс України не вказує, які дії слід вважати кримінально-караною наругою. Авторка вказує, що ґрунтовне та всеохоплююче дослідження будь-якого кримінально-правового явища потребує дослідження його етимологічних витоків. Таке дослідження сприяє накопиченню знань про сутність явища як такого, та його використання/застосування в залежності від демократичних та правових цінностей людства на кожному наступному етапі його розвитку.

Мета. Дослідження етимологічних витоків поняття «наруга» і споріднених з ним слів та їх використання на кожному етапі розвитку кримінального права України.

Матеріали і методи. В процесі здійснення дослідження використовувалися наукові праці вітчизняних науковців, які прямо чи опосередковано досліджували поняття «наруга» та здійснювали юридичний аналіз кримінальних правопорушень, ознакою складу яких виступає наруга, а саме: І. Бандурки, Н. Горб, В. Кармана, Л. Кучанської, А. Ланґіної, П. Сердюка та інших.

Під час дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція), а також спеціальні методи: історико-правовий, формально-логічний та порівняльно-правовий.

Результати. У науковій статті досліджено наявні у словниках визначення поняття «наруги» та встановлено, що вони не зовсім вдало співвідносяться із діями, які утворюють об'єктивну сторону кримінальних правопорушень, ознакою яких є «наруга». Саме поняття «наруга» має значну кількість синонімів, проте жоден з них не в змозі повністю охопити ті дії, які входять в поняття «наруга». Також робиться висновок, що використання в назві та диспозиції кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України поняття «осквернення/оскверняти» є більш доцільним, оскільки воно охоплює як дії, які характеризуються поняттям «наруга» згідно словників української мови, так і дії, які утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України та дії, які закріплені у Законі України «Про поховання та похоронну справу».

Що стосується використання в назві та диспозиції кримінального правопорушення, передбаченого ст. 338 КК України поняття «зневага/зневаження», можна зробити висновок щодо доцільності використання саме цього поняття, оскільки поняття «зневага» є протилежним за значенням поняттям поняттю «повага», а в Конституції України закріплено обов'язок громадян виявляти шану державним символам України, тобто поважати їх.

Перспективи. Проводити подальші дослідження юридичного складу кримінальних правопорушень ознакою складу яких виступає наруга, оскільки Кримінальний кодекс України не уточнює, які саме дії слід вважати кримінально караною наругою.

Ключові слова: наруга, осквернення, зневага, повага, наруга над могилою, наруга над державними символами.

Summary. Introduction. The article examines the etymological origins of the concept of “desecration” and related words and their use at each stage of development of criminal law in Ukraine. The author points out that a thorough and comprehensive study of any criminal law phenomenon requires a study of its etymological origins. Such a study contributes to the accumulation of knowledge about the essence of the phenomenon as such and its use/application depending on the democratic and legal values of humanity at each subsequent stage of its development. Currently, the concept of “desecration” is used in criminal law in two articles of the Criminal Code of Ukraine – article 297 “Desecration of a grave, other burial place or the body of the deceased” and article 338 “Desecration of state symbols”. At the same time, the Criminal Code of Ukraine does not specify which acts should be considered criminal offences.

Purpose. Studying the etymological origins of the concept of “desecration” and related words and their use at the various stages of developing the Criminal Code of Ukraine.

Materials and methods. In the course of the study, the author used the scientific works of domestic scientists, who have directly or indirectly studied the concept of “desecration”; and carried out a legal analysis of criminal offences, which include insult, namely I. Bandurka, N. Horb, V. Karman, L. Kuchanska, A. Landina, P. Serdyuk and others.

The study used general scientific methods of cognition (analysis, synthesis, induction, deduction) as well as special methods: historical and legal, formal and logical, and comparative law.

Results. Having examined the definitions of the concept of “desecration” available in dictionaries, the author concludes that they do not fully correspond to the acts that constitute the objective side of criminal offences, a characteristic of which is “desecration”. The concept of “desecration” itself has a considerable number of synonyms, but none of them is able to fully cover the acts included in the concept of “desecration”. The author also comes to the conclusion that the use of the term “defilement” in the title and provisions of the criminal offence under Article 297 of the Criminal Code of Ukraine is more appropriate, since it covers both the actions characterised by the term “desecration” according to the dictionaries of the Ukrainian language and the actions which constitute the objective side of the criminal offence under Article 297 of the Criminal Code of Ukraine and the actions which are regulated by the Law of Ukraine “On Funeral and Burial Business”.

As for the use of the concept of “contempt/disrespect” in the title and provisions of the criminal offence under Article 338 of the Criminal Code of Ukraine, the author concludes that it is appropriate to use this concept, since the concept of “contempt” is the opposite in meaning to the concept of “respect”, and the Constitution of Ukraine establishes the obligation of citizens to show honour to the state symbols of Ukraine, i.e. to respect them.

Discussion. The study of the legal composition of criminal offences with desecration as an element of their composition is necessary because the Criminal Code of Ukraine does not specify which acts should be considered criminal desecration. In this regard, it is necessary to study the etymological origins of the concept of “desecration” and related words and their use at each stage of development of criminal law in Ukraine.

Key words: desecration, defilement, contempt, disrespect, desecration of the grave, desecration of state symbols.

Постановка проблеми. Ґрунтовне та всебічне дослідження будь-якого кримінального явища потребує вивчення його етимологічних витоків. Таке дослідження сприяє накопиченню знань про природу явища як такого та його використання/застосування залежно від демократичних і правових цінностей людства на кожному наступному етапі його розвитку. Точний опис характерних елементів будь-якого правового явища здійснюється за допомогою правових понять. Саме правове поняття описує зміст явища, перераховує ознаки його ідентифікації та відрізняє від подібних явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі поняття «наруга» використовується в кримінальному праві у двох статтях Кримінального кодексу України — у статті 297 «Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» та у статті 338 «Наруга над державними символами». Водночас Кримінальний кодекс України не уточнює, які саме діяння слід вважати кримінально караною наругою.

Окремі проблемні питання «наруги» розглядали І. Бандурка [1], Н. Горб [2], В. Карман [3], Л. Кучанська [4], А. Ландіна [5], П. Сердюк [6], та інші.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, «наруга» залишається малодослідженим явищем кримінального права.

У зв'язку з цим необхідно дослідити етимологічні витoki поняття «наруга» і споріднених з ним слів та їх використання на кожному етапі розвитку кримінального права України.

Виклад основного матеріалу. Академічні глумачні словники української мови під наругою розуміють:

- 1) нестерпне знущання;
- 2) зле висміювання кого-, чого-небудь [7; 8].

Вважаємо, що запропоновані у словниках визначення наруги не зовсім вдало співвідносяться із діяннями, які утворюють об'єктивну сторону кримінальних правопорушень, ознакою яких є «наруга».

Так, у науково-практичних коментарях до ст. 297 КК України та інших навчальних джерел з кримінального права України вказано, що наруга — може бути вчинена шляхом осквернення могили, нанесення зневажливих написів, малюнків, символів або інших зображень на пам'ятниках чи надмогильних спорудах або на урні з прахом

померлого. Наруга буде і у разі розкопування могили, пошкодження ніші у стіні, урни з прахом, осквернення труни, пошкодження пам'ятника, надгробної плити, пам'ятних написів, зображень, огорожі тощо [9; 10, с. 588; 11, с. 368]. Наруга — це образливе ставлення, демонстрація зневаги до місця поховання чи праху покійного [12].

В Законі України «Про поховання та похоронну справу» під наругою над могилою розуміється самовільне утворення надписів, малюнків, символів або інших зображень на кладовищенських спорудах, що використовуються для церемонії поховання та поминання померлих, намогильних спорудах, склепах, урнах з прахом, могилах чи інших місцях поховання, або самовільне пошкодження, розкопування, руйнування або в інший спосіб знищення кладовищенських споруд, що використовуються для церемонії поховання та поминання померлих, намогильних споруд, огорож, склепів, урн з прахом, могил чи інших місць поховання, або використання з метою, не передбаченою чинним законодавством, чи самовільне використання кладовищенських споруд, що використовуються для церемонії поховання та поминання померлих, намогильних споруд, склепів, урн з прахом, могил чи інших місць поховання або вчинення інших дій, що мали на меті зневажити родинну чи суспільну пам'ять про померлого, продемонструвати зневажливе ставлення до місця поховання та суспільних, релігійних принципів і традицій в цій сфері [13].

Досить важко погодитися з думкою, що розкопування могили, нанесення образливих надписів чи інші дії, які утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України за своїм змістом є діями які полягають у нестерпному знуцанні чи злому висміюванні.

Що стосується наруги в контексті ст. 338 КК України, то під наругою розуміють грубе, образливе ставлення, зле висміювання, дії, спрямовані на приниження тих цінностей, до яких інші члени суспільства ставляться з повагою (наприклад, зривання прапора чи герба, їх знищення або пошкодження, використання їх не за призначенням, учинення на них непристойних написів або малюнків, спотворення тексту або музики гімну, поширення його тексту зі спотворенням змісту і значення, інші дії, у яких виявляється зневажливе ставлення особи до державних символів [10, с. 706; 11, с. 431]. Як бачимо з наведеного прикладу, науковці додержуються думки, що наруга над державними символами може також полягати в «злому висміюванні». На нашу думку більш доцільно було б замінити термін «зле висміювання» на термін якийсь інший термін, наприклад на «глум/глумління».

Також слід зазначити, що поняття «наруга» має досить значний перелік синонімів. Так, у слов-

нику синонімів, близькими за значенням до «наруги» є:

- 1) знуцання;
- 2) поглумка;
- 3) плювок у душу;
- 4) поруга;
- 5) збиткування;
- 6) (насмій) кпини;
- 7) глузи;
- 8) посміхи;
- 9) глузування;
- 10) кепкування;
- 11) глум;
- 12) (велика) ганьба;
- 13) неслава [14; 15, с. 228].

У Великому тлумачному словнику сучасної мови синонімами «наруги» є ганьба, сором, стид, безчестя, безслав'я, хула, осорома, позорище, соромота, стидовисько, страм, страмота [9].

Незважаючи на значну кількість синонімів поняття «наруга» жоден з них не в змозі повністю охопити ті дії, які входять в поняття «наруга». Більш того саме поняття «наруга» є також синонімом поняття «зелживость». Так, в Зведеному словнику застарілих та маловживаних слів вживається термін «зелживость» синонімами якого є сором, ганьба, безчестя, образливість, зневага, кривда, обмова, паплюження, образа та безпосередньо поняття «наруга». В свою чергу «зелжити» означає сварити чи ганьбити [16].

В літературі поняття «зелживость» зазвичай використовувалося для опису дій, які наразі описуються як «наклеп». Так, в Справі ХХХ. «Відновлення зганьбленої честі» нарисів О. Левицького вказано, судам Гетьманщини дуже часто доводилося розглядати справи «о заданю ущипливих слів», «озелженню в доткливости честі», тобто про наклепи, всілякі зганьблення честі. Часто-густо це були справи надзвичайно дріб'язкові, надзвичайно чудні, часто-густо образа була взаємна, часто-густо по суті образи жодної не було, але так чи інакше судові доводилося розглядати силу справ про зганьблену честь. Так, у справі вказано: «Велике зелження одержав я на славі своїй. Прошу вас, нехай оний Жук того злодійства мені доводить, а я о своїм цнотливім мешканні дам слушний вивод. Судді наказали шевцеві «на тую зелживость одповідати». Але що він міг відповісти, коли в нього на похмілля боліла голова і він зле пам'ятав про вчорашні пригоди» [17].

Також в деяких джерелах поняття «зелживость» використовувалося для позначення діянь, які за своїм змістовним навантаженням схожі із сексуальним насильством чи зґвалтуванням. «Федора покликкала Лаврина до себе та наказала взяти його на тортури, а він зі страху розповів, що план був такий: наїхати на маєток Адама Рудавського і вбити господаря, а пані «зелживость» вчинити (знеславити)» [18].

Отже, як бачимо поняття «зелживость» використовувалося для опису значного обсягу діянь, вчинення яких посягали на честь та гідність особи. Проте такі дії не жодним чином не охоплюють ті дії, які входять в сучасне поняття «наруга». Таким чином поняття «зелживость», як і похідне від нього поняття-синонім «наруга» не зовсім доречно використовувати в кримінальних правопорушеннях, передбачених статтями 297 та 338 КК України.

Продовжуючи аналіз тлумачних та академічних слівників української мови, зазначимо, що в українській мові досить часто вживається таке поняття як «осквернення». Зокрема зазначене поняття використовується в назві та в диспозиції ст. 179 КК України «Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь», а також в ч. 2 ст. 297 КК України. Враховуючи, що вказане поняття використано в ч. 2 ст. 297 КК України тобто в кримінально правовій нормі, ознакою якої є «наруга», можемо припустити, що законодавець обоюдно поняття «наруга» та «осквернення».

Оскверняти — завдавати шкоди священному чи особливому місцю чи речам або зневажливо ставитися до них [19]. В Практичному словнику синонімів української мови слово «оскверняти» означає чинити наругу над, опоганювати; (рідше) ганьбити, заплямовувати [15, с. 266].

У Двадцятитомовому Словнику української мови слово «оскверняти» вживається в таких значеннях:

- 1) порушувати чистоту, святість кого-, чого-небудь; опоганювати;
- 2) глумитися над чим-небудь високим, чистим. Принижувати, ганьбити, заплямовувати;
- 3) ганьбити (негідними вчинками, поведінкою вкривати ганьбою себе, своє чесне ім'я, рід і т. ін.) [20].

У словнику синонімів синонімами «осквернення» є:

- 1) чинити наругу над;
- 2) опоганювати;
- 3) (рід) ганьбити;
- 4) заплямовувати;
- 5) поганити [14].

В Електронному словникові/цифрові лексикографічні системи української мови слово «оскверняти» означає негідними вчинками, поведінкою вкривати ганьбою себе, своє чесне ім'я, рід і т. ін. Також у словнику наводиться значний перелік синонімів слова «оскверняти»:

- 1) безславити (рідше) те саме, що неславити;
- 2) безчестити позбавляти доброї слави; неславити, ганьбити;
- 3) бруднити плямувати, опоганювати, ганьбити, безчестити кого-, що-небудь;
- 4) ганьбити вкривати ганьбою (у 2 знач.); безчестити;

- 5) гідити (підсил. розм.) паплюжити, плямувати;
- 6) забруднювати позбавляти моральної чистоти, ганьбити кого-, що-небудь; споганювати;
- 7) заплямовувати (рідше) зганьбити, ославити кого-, що-небудь;
- 8) знеслаблювати принижувати, безчестити кого-, що-небудь негідними, ганебними вчинками;
- 9) кал'яти (розм.) укривати ганьбою кого-, що-небудь; плямувати;
- 10) компрометувати виставляти кого-, що-небудь у негарному світлі; шкодити добрій славі когось, чогось;
- 11) неславити негідними вчинками, поведінкою викликати погану думку, моральний осуд, вкривати ганьбою себе, своє ім'я, рід і т. ін.; ганьбити;
- 12) обезслаблювати (рідше) те саме, що знеслаблювати;
- 13) обезчещувати (рідше) неславити, ганьбити;
- 14) опорочувати неславити, ганьбити своїми вчинками, поведінкою і т. ін.;
- 15) осоромлювати покривати соромом, ганьбою;
- 16) паскудити (розм.) виставляти кого-, що-небудь в недоброму світлі, соромити, чорнити когось;
- 17) поганити неславити, безчестити кого-, що-небудь чимсь.
- 18) порочити паплюжити що-небудь гідне поваги [21].

З означеного можемо зробити висновок, що використання поняття «осквернення/оскверняти» в назві та диспозиції кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України є більш доцільним, оскільки воно охоплює як дії, які характеризуються поняттям «наруга» згідно словників української мови (поняття «наруга» є частиною цілого — поняття «осквернення»), так і дії, які утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України та дії, які закріплені у Законі України «Про поховання та похоронну справу». Що стосується використання поняття «осквернення» в назві та диспозиції статті 338 КК України, зазначимо, що вказане поняття частково охоплює ті дії, які утворюють об'єктивну сторону зазначеного правопорушення. Проте, на нашу думку, більш доцільно буде використовувати поняття «зневага/зневаження».

«Зневага» є антонімом «поваги». «Повага» — почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чиїх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось. Зневага — почуття презирства, відсутність поваги до кого-небудь. Вайдужість до кого-, чого-небудь, відсутність турботи, піклування про когось, щось [22]. Зневажати — виявляти презирство, неповагу до кого-, чого-небудь; протилежне поважати; ображати кого-небудь, принижувати чийсь гідність; Нехтувати чимось, не виявляючи належної уваги до чого-небудь, не надаючи значення чомусь [22].

У ст. 65 Конституції України закріплено обов'язок громадян виявляти шану державним символам України, тобто поважати їх. За таких умов було б доцільним в назві та диспозиції статті 338 КК України — кримінально-правової норми, яка встановлює відповідальність за невиконання цього обов'язку також використовувати одно корінний термін «зневага».

Висновки. Отже, підсумовуючи, можна сказати, що наявні у словниках визначення поняття «наруга» не зовсім вдало співвідносяться з діями, які утворюють об'єктивну сторону кримінальних правопорушень, ознакою яких є «наруга». Саме поняття «наруга» має значну кількість синонімів, але жоден з них не здатен повністю охопити діяння, які і складають поняття «наруга».

Вважаємо, що в назві та положеннях кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, доцільніше використовувати термін «осквернення», оскільки

він охоплює як дії, що характеризуються терміном «наруга» згідно зі словниками української мови, так і дії, що становлять об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, а також дії, передбачені Законом України «Про поховання та похоронну справу».

Також вважаємо більш доцільним використання поняття «зневага» у назві та диспозиції кримінального правопорушення, передбаченого статтею 338 Кримінального кодексу України. Так, поняття «зневага» є протилежним за змістом поняттю «повага». Конституція України встановлює обов'язок громадян шанувати державні символи України, тобто поважати їх. За таких обставин до речним було б використання однокореневого слова «неповага» у назві та формулюванні статті 338 Кримінального кодексу України — кримінально-правової норми, яка встановлює відповідальність за невиконання цього обов'язку.

Література

1. Бандурка І.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2010. 20 с.
2. Горб Н.О. Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Запорізьк. юрид. ін-т МВС України. Запоріжжя, 2005. 240 с.
3. Кримінально-правове забезпечення охорони державних символів України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетр. держ. ун-т. внутр. справ. Дніпро, 2020. 229 с.
4. Кучанська Л.С. Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України: дис. кандидата юрид. наук: 12.00.08. Одеський націон. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2007. 185 с.
5. Ландіна А.В. Кримінально-правова охорона моральності в Україні: дис. кандидата юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 227 с.
6. Сердюк П.П. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2005. 271 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: <https://slovnnyk.me/dict/vts/%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B0> (дата звернення: 12.12.2023).
8. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://tinyurl.com/4ubfhdd8> (дата звернення: 12.12.2023).
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Том 2. *Мего-Інфо*. URL: <http://tinyurl.com/455kzt2w> (дата звернення: 12.12.2023).
10. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. X. : Право, 2013. 1040 с.
11. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Стаписи, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. X. : Право, 2010. 608 с.
12. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 2010. URL: <https://uport.inf.ua/naukovo-praktichniy-komentar-kriminalnogo.html> (дата звернення: 12.12.2023).
13. Про поховання та похоронну справу : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 7. Ст. 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text> (дата звернення: 12.12.2023).
14. Словник синонімів. *Synonimy*. URL: <https://synonimy.info/%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B0> (дата звернення: 12.12.2023).
15. Практичний словник синонімів української мови. Київ : «Українська книга», 2000. 480 с.
16. Зведений словник застарілих та маловживаних слів. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnnyk.htm> (дата звернення: 12.12.2023).
17. Левицький О.І. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. *Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського: вебсайт*. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/levytsky/levytsky.html> (дата звернення: 12.12.2023).

18. *Chytyvo.org: інформаційний ресурс*. URL: https://shron1.chytyvo.org.ua/Starchenko_Natalia/feisbuchni_narysy_na_ranomoderni_temy_shliakhta_ta_ikh_zvychai.pdf? (дата звернення: 12.12.2023).
19. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-ukrainian/desecrate> (дата звернення: 12.12.2023).
20. Словник української мови у 20 томах. URL: <http://tinyurl.com/4zm7s4b9> (дата звернення: 12.12.2023).
21. Електронні словники/цифрові лексикографічні системи української мови (серія «Цифрове лексикографічне надбання України»). URL: <http://tinyurl.com/5h55fc9t> (дата звернення: 12.12.2023).
22. Тлумачний словник української мови. *Словник.ua*. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%B3%D0%B0> (дата звернення: 12.12.2023).

References

1. Bandurka I.O. Kryminalno-pravova kharakterystyka zlochyniv proty moralnosti u sferi statevykh stosunkiv: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.08. Klasych. pryvat. un-t. Zaporizhzhia, 2010. 20 s. [in Ukrainian].
2. Horb N.O. Naruha nad mohyloiu: kryminalno-pravovyi ta kryminolohichnyi analiz: dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Zaporizk. yuryd. in-t MVS Ukrainy. Zaporizhzhia, 2005. 240 s. [in Ukrainian].
3. Kryminalno-pravove zabezpechennia okhorony derzhavnykh symboliv Ukrainy: dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Dnipropetr. derzh. un-t. vnutr. sprav. Dnipro, 2020. 229 s. [in Ukrainian].
4. Kuchanska L.S. Poniattia ta systema zlochyniv proty moralnosti u kryminalnomu pravi Ukrainy: dys. kandydata yuryd. nauk: 12.00.08. Odeskyi natsion. un-t im. I.I. Mechnykova. Odesa, 2007. 185 s. [in Ukrainian].
5. Landina A.V. Kryminalno-pravova okhorona moralnosti v Ukraini: dys. kandydata yuryd. nauk: 12.00.08. Kyiv, 2005. 227 s. [in Ukrainian].
6. Serdiuk P.P. Kryminolohichni ta kryminalno-pravovi problemy vvezennia, vyhotovlennia abo rozpovsiudzhennia tvoriv, shcho propahuiut kult nasylstva i zhorstokosti: dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Zaporizhzhia, 2005. 271 s. [in Ukrainian].
7. Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi movy. URL: <https://slovyk.me/dict/vts/%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B0> [in Ukrainian].
8. Akademichnyi tлумачnyi slovnyk (1970–1980). URL: <http://tinyurl.com/4ubfhdd8> [in Ukrainian].
9. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy. Tom 2. *Meho-Info*. URL: <http://tinyurl.com/455kzt2w> [in Ukrainian].
10. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar: u 2 t. / za zah. red. V.Ya. Tatsiia, V.P. Pshonky, V.I. Borysova, V.I. Tiutiuhina. 5-te vyd., dopov. Kh.: Pravo, 2013. 1040 s. [in Ukrainian].
11. Kryminalne pravo Ukrainy: Osoblyva chastyna: pidruchnyk / Yu.V. Baulin, V.I. Borysov, V.I. Tiutiuhin ta in.; za red. V.V. Stashysa, V.Ya. Tatsiia. 4-te vyd., pererobl. i dopov. Kh.: Pravo, 2010. 608 s. [in Ukrainian].
12. Melnyk M.I., Khavroniuk M.I. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy. 2010. URL: <https://yport.inf.ua/naukovo-praktichniy-komentar-kryminalnogo.html> [in Ukrainian].
13. Pro pokhovannia ta pokhoronnu spravu: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. № 7. St. 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text> [in Ukrainian].
14. Slovnyk synonymiv. *Synonymy*. URL: <https://synonymy.info/%D0%BD/%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B0> [in Ukrainian].
15. Praktychnyi slovnyk synonymiv ukrainskoi movy. Kyiv: “Ukrainska knyha”, 2000. 480 s. [in Ukrainian].
16. Zvedenyi slovnyk zastarilykh ta malovzhyvanykh sliv. *Izbornyk*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovyk.htm> [in Ukrainian].
17. Levytskyi O.I. Po sudakh Hetmanshchyny: Narysy narodnoho zhyttia Hetmanshchyny 2-oi polovyny XVII viku. *Kirovohradska oblasna universalna naukova biblioteka im. D.I. Chyzhevskoho: vebсайт*. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/levytsky/levytsky.html> [in Ukrainian].
18. *Chytyvo.org: informatsiyni resurs*. URL: https://shron1.chytyvo.org.ua/Starchenko_Natalia/feisbuchni_narysy_na_ranomoderni_temy_shliakhta_ta_ikh_zvychai.pdf? [in Ukrainian].
19. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-ukrainian/desecrate>.
20. Slovnyk ukrainskoi movy u 20 tomakh. URL: <http://tinyurl.com/4zm7s4b9>.
21. Elektronni slovnyky/tsyfrovi leksykohrafichni systemy ukrainskoi movy (seriia “Tsyfrove leksykohrafichne nadbannia Ukrainy”). URL: <http://tinyurl.com/5h55fc9t> [in Ukrainian].
22. Tлумачnyi slovnyk ukrainskoi movy. *Slovyk.ua*. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%B3%D0%B0> [in Ukrainian].

УДК 347.6

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Кучер Віталій Орестович

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Kucher Vitaly

*Candidate of Jurisprudence, Associate Professor,
Head of the Department of Legal Theory, Constitutional and Private Law
Lviv State University of Internal Affairs*
ORCID: 0000-0003-0877-5735

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-2-9658

ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

DETERMINING THE CHILD'S PLACE OF RESIDENCE: CERTAIN ISSUES OF COURT PRACTICE

Анотація. Сім'я відіграє велику роль як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Вона є первинною ланкою суспільних груп, які утворюють соціальну структуру будь-якої країни. Саме сім'я гарантує можливість забезпечити дитині догляд та турботу, проживання в належних умовах, збереження психічного та фізичного здоров'я, гарантування духовного та розумового розвитку.

Метою статті є проаналізувати судову практику з питань вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини та запропонувати пропозиції щодо удосконалення правового регулювання цих відносин. Матеріалами дослідження є нормативно-правові акти та наукова література у сфері сімейних правовідносин, а також матеріали судової практики з питань вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини, зокрема рішення Європейського суду з прав людини. Під час написання статті використано ряд загально-наукових та спеціальних методів наукового пізнання, серед яких можна виокремити діалектичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий та інші методи.

Українське законодавство потребує системних змін та приведення його норм до вимог європейських стандартів. Особливо гостро в теперішній час стоїть питання сфери захисту прав людини. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу стосується зокрема права на сім'ю та питань захисту прав дитини. Широкий спектр приватно-правових відносин призводить до підвищення самостійності та важливості ролі суду в правовій системі України. Правозастосовна діяльність дає змогу зрозуміти ефективність правової норми, повноту регулювання правовідносин, окреслити прогалини. В подальших наукових дослідженнях увагу потрібно приділити удосконаленню правового регулювання сімейних правовідносин. В подальших наукових дослідженнях увагу потрібно приділити удосконаленню правового регулювання сімейних правовідносин. Зокрема, враховуючи правові позиції Верховного Суду у статті 161 Сімейного кодексу України необхідно перебачити, що суд постановляє рішення про визначення місця проживання дитини з врахуванням найкращих її інтересів.

Ключові слова: права людини, право на сім'ю, захист прав людини, міжнародні стандарти, захист прав дітей, інтереси дитини, безпека, місце проживання, цивільне судочинство, докази та доказування.

Summary. The family plays a great role both for an individual and for society as a whole. It is the primary link of social groups that form the social structure of any country. It is the family that guarantees the opportunity to provide the child with care and attention, living in proper conditions, maintaining mental and physical health, and guaranteeing spiritual and mental development.

The purpose of the article is to analyze the judicial practice in resolving disputes regarding the determination of the child's place of residence and to offer suggestions for improving the legal regulation of these relations. The research materials are normative legal acts and scientific literature in the field of family legal relations, as well as materials of judicial practice on issues of resolving disputes regarding the determination of the child's place of residence, in particular, decisions of the European Court of

Human Rights. During the writing of the article, a number of general-scientific and special methods of scientific knowledge were used, among which dialectical, formal-legal, comparative-legal and other methods can be distinguished.

Ukrainian legislation needs systemic changes and bringing its norms to the requirements of European standards. The issue of the protection of human rights is particularly acute at the present time. The adaptation of the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union concerns, in particular, the right to a family and the protection of children's rights. A wide range of private legal relations leads to an increase in the independence and importance of the role of the court in the legal system of Ukraine. Law enforcement activity makes it possible to understand the effectiveness of the legal norm, the completeness of the regulation of legal relations, and to outline the gaps. In further scientific research, attention should be paid to improving the legal regulation of family legal relations. In further scientific research, attention should be paid to improving the legal regulation of family legal relations. In particular, taking into account the legal positions of the Supreme Court in Article 161 of the Family Code of Ukraine, it is necessary to provide that the court makes a decision on determining the child's place of residence taking into account the best interests of the child.

Key words: human rights, right to family, protection of human rights, international standards, protection of children's rights, interests of the child, security, residence, civil justice, evidence and proof.

Постановка проблеми. Особисті права і свободи людини є правовим фундаментом її можливостей, які необхідні для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку, а також для збереження, прояву та захисту індивідуальності людини, її світогляду і духовності. Вони є непорушними та невідчужуваними.

Права, які пов'язані зі сім'єю, є частиною прав людини; не є вичерпними і реалізуються в різноманітних динамічних відносинах майнового та немайнового характеру. Природне право людини на сім'ю закріплене в Загальній декларації прав людини — сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави [1, с. 74].

Сім'я відіграє велику роль як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Вона є первинною ланкою суспільних груп, які утворюють соціальну структуру будь-якої країни. Відповідно до ст. 51 Конституції України шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Сім'я гарантує можливість забезпечити дитині догляд та турботу, проживання в належних умовах, збереження психічного та фізичного здоров'я, гарантування духовного та розумового розвитку. Однак, у випадках роздільного проживання батьків, які не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір може вирішуватися органом опіки та піклування або судом (ст. 161 Сімейного кодексу України (далі — СК)). При цьому значна кількість питань сімейних відносин залишається не вирішеною у розрізі правозастосовчої практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правовідносин батьків і дітей, досліджувалися Б.І. Андрусиним, Л.В. Красицькою, Н.М. Опольською, З.В. Ромовською, Л.А. Савченко, та іншими теоретиками.

Однак недостатньо уваги приділено питанням судової практики та її впливу на удосконалення

правового регулювання сімейних правовідносин щодо вирішення спорів про визначення місця проживання дитини. Саме судова практика дає можливість зрозуміти зміст положення закону, розтлумачує його, тобто є перспективним напрямом наукового дослідження. Як зазначає Н.В. Шишка роль судової практики — усунення проявів правової невизначеності у правозастосуванні. Судова практика направлена на забезпечення дотримання принципу правової визначеності [2, с. 152].

Метою статті є проаналізувати судову практику з питань вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини та запропонувати пропозиції щодо удосконалення правового регулювання цих відносин.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є нормативно-правові акти та наукова література у сфері сімейних правовідносин, а також матеріали судової практики з питань вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини.

Під час написання статті використано ряд загально-наукових та спеціальних методів наукового пізнання, серед яких можна виокремити діалектичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий та інші методи.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 8 Закону України «Про охорону дитинства» кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів України [3].

Обставини, які з'ясовує суд у справі щодо місця проживання малолітньої дитини, окреслені у ст. 161 СК. Зокрема, під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення. Відповідно до ч. 2 ст. 161 СК суд не може

передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвитку дитини.

Приймаючи рішення про визначення місця проживання малолітньої дитини суд повинен виходити із забезпечення найкращих інтересів дитини (преамбула до Закону України «Про охорону дитинства»). Стаття 7 СК також вказує, що регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини.

Слід враховувати аспект відсутності пріоритету інтересів батьків над інтересами дитини. Законодавство України та міжнародні акти не передбачають положень, які б гарантували позивачу у справі про визначення місця проживання дитини пріоритетне право проживати з нею.

У параграфі 54 рішення ЄСПЛ «Хант проти України» від 07.12.2006 р., зазначено, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага і дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків [4].

У постанові від 30.03.2021 р. у справі № 542/1428/18 Верховний Суд звернув увагу, що рівність прав батьків щодо дитини є похідною від прав та інтересів самої дитини на гармонійний розвиток та належне виховання, й, у першу чергу, повинні бути визначені та враховані інтереси дитини виходячи із об'єктивних обставин спору, а вже тільки потім права батьків [5].

Як зазначає К. М. Аніщенко, найкращі інтереси дитини стосуються функціонального стану сімейних відносин, безпеки проживання (наявність місця проживання в окупованій зоні, на території бойових дій, екологічного стану та ін.), наявності стабільного проживання (титул володіння житлом батьків, дитини), відповідність житла санітарно-технічним вимогам, засадам адекватності [6, с. 126].

У справі «Мамчур проти України» (рішення від 16.07.2015 р. заява № 10383/09) ЄСПЛ звернув увагу, що під час врахування інтересів дитини у кожному конкретному випадку необхідно враховувати дві умови: по-перше, збереження зв'язків дитини із сім'єю, крім випадків, коли проживання в сім'ї може завдати шкоди дитині (є явно неблагополучною); по-друге, забезпечення розвитку дитини у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним [7].

Верховний Суд у постанові від 04.08.2021 р. у справі № 654/4307/19 визначив базові елементи, які підлягають врахуванню при визначенні найкращих інтересів дитини. Це погляди дитини, її індивідуальність, збереження сімейного оточен-

ня і підтримання відносин, піклування, захист і безпека, вразливе положення, право дитини на здоров'я, право на освіту [8].

Постановою Верховного Суду від 17.04.2019 р. у справі № 645/4582/16-ц про визначення місця проживання дитини з батьком суд дійшов висновку, що при визначенні (зміні) способу участі батька у вихованні дитини береться до уваги прихильність дитини до батька, її вік і стан здоров'я, особисті характеристики батька (стан психічного здоров'я, наявність шкідливих звичок), його ставлення до виконання батьківських обов'язків тощо. Факт створення нової сім'ї матір'ю не може оцінюватися як негативна обставина, яка унеможлиблює визначення місця проживання дитини з нею чи надає перевагу батькові у визначенні місця проживання дитини з ним. Зростання в повній сім'ї відповідає інтересам дитини. При визначенні (зміні) способу участі батька у вихованні дитини береться до уваги прихильність дитини до батька, її вік, стан здоров'я, особисті характеристики батька (стан психічного здоров'я, наявність шкідливих звичок), його ставлення до виконання батьківських обов'язків [9].

Приймаючи рішення про визначення місця проживання дитини, суд повинен враховувати соціальне середовище, місце навчання, психологічний стан дитини в сім'ї, а також баланс між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в її інтересах. Як вказав Верховний Суд, дитина є найбільш вразливою стороною під час будь-яких сімейних конфліктів, у спорі щодо визначення її місця проживання визначається доля дитини. Суд, може відмовити матері (батьку) в позові щодо визначення місця проживання дитини з нею (ним), якщо новий чоловік (дружина) не налагодили відносини з дитиною, оскільки останній доведеться адаптуватися до нового соціального середовища, що може негативно вплинути на її психологічний стан [10].

Відповідно до ст. 160 СК місце проживання дитини, яка досягла 14 років, визначається дитиною самостійно. Місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків. Зазначена стаття вказує, що місце проживання дитини віком 10–14 років визначається за спільною згодою батьків та самої дитини.

Аналізуючи зміст ст. 171 СК, можна стверджувати, що дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні спору щодо її місця проживання. Суд враховує висловлену дитиною думку системно, з'ясовуючи належно фактичні обставини справи, досліджуючи та надаючи належну правову оцінку зібраним у справі доказам у їх сукупності, що в результаті

сприятиме правильному вирішенню питання місця проживання дитини [11].

Проте, як зазначено в правовій позиції Верховного Суду думка дитини не є єдиною підставою, яка враховується при вирішенні питання про визначення місця її проживання, оскільки думка дитини не завжди може відповідати її інтересам, може бути висловлена під впливом певних зовнішніх факторів, наприклад таких, як тривалий час проживання дитини з одним із батьків без можливості повноцінного спілкування з тим із батьків, з ким дитина не проживає [12]. Відповідно до ч. 3 ст. 171 СК суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

Вирішуючи питання про визначення місця проживання дитини, суди мають враховувати об'єктивні та наявні у справі докази, зокрема обстеження умов проживання, характеристики психоемоційного стану дитини, поведінки батьків щодо дитини та висновок органу опіки та піклування [13].

Відповідно до ст. 19 СК при розгляді судом спорів щодо місця проживання дитини обов'язковою є участь органу опіки та піклування. Орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини.

Висновок органу опіки та піклування повинен оцінюватися судом разом з іншими доказами у справі. Відповідно до ст. 89 ЦПК, яка визначає правила оцінки доказів в цивільному судочинстві, остання ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жодні докази не мають для суду заздальгедь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам в цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів).

Як зазначає В. Левківська, для сукупності доказів, тобто для всієї доказової бази у справі, законодавець установлює такі критерії, як достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Останнє означає, що докази не повинні суперечити один одному чи створювати ситуацію, за якої можливе неоднозначне розуміння суддею суті правового конфлікту, що розв'язується в судовому порядку [14, с. 340].

Верховний Суд у рішенні від 25.04.2018 р. у справі № 344/2561/16-ц вказав, що під час розгляду справи суди нижчих інстанцій не дослідили в системному аналізі висновки органів опіки та піклування щодо визначення місця проживання дитини, не порівняли умови проживання дитини з батьком та з матір'ю, не з'ясували матеріальне становище батьків, не встановили їх поведінку, а також не врахували інтереси дитини [15].

Стаття 162 СК наголошує на неприпустимість протиправної поведінки одного з батьків, або іншої особи щодо самовільної зміни місця проживання дитини без згоди другого з батьків чи інших осіб, з якими на підставі закону або рішення суду проживала малолітня дитина. У разі викрадення дитини чи іншого способу зміни місця її проживання заінтересована особа має право звернутися з позовом до суду з вимогою про відібрання дитини і повернення її за попереднім місцем проживання. Дитина не може бути повернута лише тоді, коли залишення її за попереднім місцем проживання створюватиме реальну небезпеку для її життя та здоров'я або обставини змінилися так, що повернення суперечить її інтересам. Так визначено у ч. 2 ст. 162 СК.

Як наголосив Верховний Суд у постанові від 15.08.2023 р. у справі № 742/2468/22, доказів, що повернення дитини за місцем проживання матері (позивача) створює загрозу життю та здоров'ю дитини або негативно впливатиме на її розвиток, батько (відповідач) не надав і судами таких обставин не встановлено [16].

Яка поведінка батьків кваліфікується як така, що створює реальну небезпеку для життя та здоров'я дитини? У постанові Верховного Суду від 06.12.2021 р. у справі № 493/1516/20-ц. вказано, що така небезпека може впливати не лише із поведінки батьків, а й із їх особистих негативних звичок (демонстрація та заохочення у дитини розпусної поведінки). Для відібрання дитини від батьків достатня наявність ризику лише для життя, здоров'я або для морального виховання. Варто враховувати й ступінь небезпеки для кожної окремо взятої дитини з огляду на її фізичний та психічний розвиток [17].

З огляду на введення воєнного стану в Україні при визначенні місця проживання дитини в судовому засіданні мають враховуватися елементи безпеки. Як зазначив Верховний Суд у постанові від 09 лютого 2023 р. у справі № 753/572/20 вирішуючи спори, що стосуються прав та інтересів дитини, першочерговим завданням держави є забезпечення її безпеки і права на життя. Суд врахував, що у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України дитині безпечніше залишатись з матір'ю в Румунії, що не заперечував і позивач у справі [18].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Євроінтеграційна спрямованість України виступає сьогодні найсуттєвішим чинником реформ в усіх

сферах суспільства. Основним напрямом розвитку приватно-правового законодавства є подальша «європеїзація» джерел права. Українське законодавство потребує системних змін та приведення його норм до вимог європейських стандартів. Особливо гостро в теперішній час стоїть питання сфери захисту прав людини.

Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу стосується зокрема права на сім'ю та питань захисту прав дитини. Широкий спектр приватно-правових відносин призводить до підвищення самостійності та важливості ролі суду в правовій системі України. Правозастосовна діяльність дає змогу зрозуміти ефективність правової норми, повноту регулювання правовідносин, окреслити прогалини, які в подальшому будуть усунені законодавчим органом.

В подальших наукових дослідженнях увагу потрібно приділити удосконаленню правового регулюванню сімейних правовідносин. Абзац 2 ч. 1 ст. 161 СК пропонуємо викласти у редакції: *«Під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги: особисті та моральні якості батьків, ставлення батьків до виконання батьківських обов'язків, наявність постійного заробітку, належних житлових умов; особиста прихильність дитини до кожного з них, згода дитини на проживання з одним із батьків (якщо дитина може її висловити), можливість створення дитині належних та безпечних умов для життя, виховання, розвитку, навчання; вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення. Суд постановляє рішення з врахуванням найкращих інтересів дитини».*

Література

1. Бельо Л. Ю. Право на сім'ю: його зміст та особливості. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 74–77.
2. Шишка Н. В. Роль судової практики Верховного Суду у процесі правозастосування цивільно-правових норм. *Наше право*. 2021. № 2. С. 147–156.
3. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 22.02.2024).
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Хант проти України» від 07.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text (дата звернення: 22.02.2024).
5. Постанова Верховного Суду від 30.03.2021 р. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/3963> (дата звернення: 22.02.2024).
6. Аніщенко К. М. Засади визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 124–128.
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Мамчур проти України» від 16.08.2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text (дата звернення: 22.02.2024).
8. Постанова Верховного Суду від 04.08.2021 р. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98911478> (дата звернення: 22.02.2024).
9. Постанова Верховного Суду від 17.04.2019 р. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8157> (дата звернення: 22.02.2024).
10. Постанова Верховного Суду від 14.02.2020 р. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8168> (дата звернення: 22.02.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 21.07.2021 р. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98548332> (дата звернення: 22.02.2024).
12. Постанова Верховного Суду від 22.12.2021 р. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8243> (дата звернення: 22.02.2024).
13. Постанова Верховного Суду від 30.10.2019 р. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86105207> (дата звернення: 22.02.2024).
14. Левківська В. Критерії оцінки доказів у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 339–343.
15. Постанова Верховного Суду від 25.04.2018 р. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8247> (дата звернення: 22.02.2024).
16. Постанова Верховного Суду від 15.08.2023 р. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/32044> (дата звернення: 22.02.2024).
17. Постанова Верховного Суду від 06.12.2021 р. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8231> (дата звернення: 22.02.2024).
18. Постанова Верховного Суду від 09.02.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893173> (дата звернення: 22.02.2024).

References

1. Bel'o L. Yu. Pravo na sim"yu: yoho zmist ta osoblyvosti [The right to family: its meaning and features]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. 2022. № 3. S. 74–77 [in Ukrainian].
2. Shyshka N. V. Rol' sudovoyi praktyky Verkhovnoho Sudu u protsesi pravozastosuvannya tsyvil'no-pravovykh norm [The role of the judicial practice of the Supreme Court in the process of enforcement of civil law norms]. *Nashe pravo*. 2021. № 2. S. 147–156 [in Ukrainian].
3. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrayiny [On the protection of childhood: Law of Ukraine] vid 26.04.2001 r. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> [in Ukrainian].
4. Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny u spravi «Khant proty Ukrayiny» [Decision of the European Court of Human Rights in the case “Hunt v. Ukraine”] vid 07.12.2006 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text [in Ukrainian].
5. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 30.03.2021 r. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/3963> [in Ukrainian].
6. Anishchenko K. M. Zasady vyznachennya mistysya prozhyvannya dytyny [Principles of determining the child's place of residence]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. 2023. № 3. S. 124–128 [in Ukrainian].
7. Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny u spravi «Mamchur proty Ukrayiny» [Decision of the European Court of Human Rights in the case “Mamchur v. Ukraine”] vid 16.07.2015 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text [in Ukrainian].
8. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 04.08.2021 r. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98911478> [in Ukrainian].
9. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 17.04.2019 r. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8157> [in Ukrainian].
10. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 14.02.2020 r. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8168> [in Ukrainian].
11. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 21.07.2021 r. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98548332> [in Ukrainian].
12. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 22.12.2021 r. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8243> [in Ukrainian].
13. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 30.10.2019 r. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86105207> [in Ukrainian].
14. Levkivs'ka V. Kryteriyi otsinky dokaziv u tsyvil'nomu sudochynstvi Ukrayiny [Evidence evaluation criteria in the civil proceedings of Ukraine]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2018. № 12. S. 339–343 [in Ukrainian].
15. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 25.04.2018 r. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8247> [in Ukrainian].
16. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 15.08.2023 r. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/32044> [in Ukrainian].
17. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 06.12.2021 r. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/8231> [in Ukrainian].
18. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 09.02.2023 r. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893173> [in Ukrainian].

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ІНТЕРНАУКА».

Серія: «Юридичні науки»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «INTERNAUKA».

Series: «Juridical sciences»

№ 2 (72)

Головний редактор — *Курило В.І.*

Київ 2024

Видано у авторській редакції

Адреса редакції: Україна, м. Київ, вул. Ломоносова, буд. 18

Контактний телефон: +38 (044) 222 58 89

Контактний телефон: +38 (067) 401 84 35

E-mail: editor@inter-nauka.com

Підписано у друк 29.02.2024. Формат 60×84/8

Папір офсетний. Гарнітура UkrainianSchoolBook. Друк офсетний.

Умовно-друкованих аркушів 10,93. Тираж 100. Заказ № 220.

Ціна договірна. Надруковано з готового оригінал-макета.

Надруковано у видавництві

ТОВ «Центр учбової літератури»

вул. Лаврська, 20, м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2458 від 30.03.2006 р.